

The continuing story of

The continuing story van de Nederlandse industriepolitiek heeft in de afgelopen maand mei weer een boeiende episode achter de rug. Immers, na enige voor hem uiterst pijnlijke artikelen in de pers heeft de minister van Economische Zaken een ommekeer aangekondigd in het beleid rondom de vele instituties die bij de industriepolitiek waren betrokken. Een ommekeer waarvan de noodzaak bezien in het historisch perspectief van de industriepolitiek duidelijk wordt.

Het instrument waarmee de overheid in de tweede helft van de jaren zestig de dan actueel wordende structurele problemen in de bedrijfstakken te lijf gaat, wordt gevormd door de structuuronderzoekingen. Die onderzoekingen worden na de min of meer geslaagde herstructurering in de scheepsbouw voor een fiks aantal bedrijfstakken geëntmeerd.

De resultaten van de vele onderzoekingen werden door overheid en bedrijven veelal verschillend gewaardeerd. Dat verschil in waardering was waarschijnlijk niet zozeer het gevolg van de kwaliteit van de onderzoekingen zelf, maar eerder van het verschil in doelstellingen van de betrokken partners. De overheid wilde in verband met mogelijk te verwachten steunaanvragen van de bedrijven graag het een en ander weten van de toekomstmogelijkheden van de bedrijfstak, de individuele ondernemer, schenen soms kant en klare oplossingen voor hun eigen bedrijf te verwachten. Verder speelde de geringe kracht van bedrijfstakverenigingen hierbij een rol.

Hoe het ook zij, waar vriend en vijand het over eens waren, was dat de follow-up van de onderzoekingen zeer te wensen overliet. Om aan die kwaal een eind te maken werd door ex-minister Langman de Nederlandse Herstructureringsmaatschappij (NEHEM) uit de grond gestampt. Die maatschappij kreeg als belangrijkste taken het adviseren van de overheid over de vorm van hulpverlening alsmede het bemiddelen bij financieringsinstellingen (vnl. de Nationale Investeringsbank, NIB). De NEHEM kreeg dus niet de beschikking over eigen financieringsmiddelen.

Was het aantal instellingen dat bemoeienis had met de industriepolitiek toen nog wel te overzien, de onderlinge taakverdeling leek slecht afgebakend. Met name de verhouding tussen de Commissie Opvoering Produktiviteit van de SER (COP) en de NEHEM is aan buitenstaanders nooit geheel duidelijk geworden, terwijl, zo leek het, de relatie van de NEHEM met de NIB aanleiding kon geven tot veel-doublures.

Was de situatie dus al wat onoverzichtelijk geworden, na de opkomst van de regionale ontwikkelingsmaatschappijen was er geen touw meer aan vast te knopen. De NOM in het Noorden kreeg in tegenstelling tot de NEHEM wel zelf geld om bedrijven op te richten of daarin deel te nemen, de LIOF

in Limburg mocht daarentegen niet direct deelnemen, maar kon wel kredieten verlenen. Dat de politiek van de regionale maatschappijen het landelijke beleid ten aanzien van de bedrijfstakken wel eens lelijk kon gaan doorkruisen, drong blijkbaar moeizaam tot „Den Haag” door. Maar het kan ook zijn dat de inconsistenties in het beleid onder sterke politieke druk tot stand waren gekomen.

Pas nadat de directeur van de NEHEM, die al jaren had gepleit voor financiële middelen voor zijn maatschappij, die nu in de schoot van de regionale ondernemingen werden geworpen, er, de landelijke pers alarmerend, geheel de brui aangaf, kwam het ministerie in beweging.

De NEHEM krijgt nu naast een nieuwe directeur de beschikking over zo'n slordige tweehonderd miljoen. Verder krijgt de maatschappij de verantwoordelijkheid over alle structuuronderzoekingen. (Daarbij moet worden aangetekend dat de animo voor die onderzoekingen inmiddels al erg sterk is gedaald.) Alle individuele bedrijven kunnen zich rechtstreeks melden bij de NEHEM, maar die zal in beginsel pas gaan helpen als de gehele bedrijfstak waartoe het bedrijf behoort in structurele moeilijkheden verkeert. De ondernemingen krijgen een beroepsmogelijkheid bij de minister die tevens de verantwoordelijkheid voor de NEHEM tegenover het parlement draagt. De regionale maatschappijen zullen „het landelijk beleid niet mogen doorkruisen” (hoe bestaat het!) en zullen nauw moeten gaan samenwerken met de NEHEM.

Betekent dit alles nu dat er een „happy end” komt aan de „continuing story?”. Dat hangt in sterke mate af van hoe de toekomstige samenwerking tussen de NEHEM en de regionale ontwikkelingsmaatschappijen zal verlopen. Een constructie, waarin de NOM en de LIOF enkel als een bijkantoor van de NEHEM in de regio opereren, zou in ieder geval het voordeel hebben gehad dat het aantal communicatielijnen weer wat zou zijn verminderd.

Aan de financiële gelijkschakeling tussen de NOM en de LIOF zal naar te hopen is nog wel worden gesleuteld. Wat er met andere regionale ontwikkelingsmaatschappijen, die als paddestoelen uit de grond dreigen te rijzen moet gebeuren, is nog een open vraag. De COP, die bij het op poten zetten van de industriepolitiek zeer verdienstelijk werk heeft gedaan (en waar veel „know how” over de onderzoekingen en de bedrijfstakverenigingen huist) wordt geacht zich voortaan nog alleen maar te bemoeien met „zaken als voorlichting en training”.

Hoe dan ook, er lijken nog genoeg complicaties te kunnen ontstaan om een volgende smakelijke aflevering in de „continuing story” te waarborgen.

Inhoud

<i>Drs. W. D. Franckena:</i> The continuing story of ...	609
Column Welzijnsrapport, door Dr. A. Peper	611
<i>Prof. Drs. C. W. Visser:</i> Een economische dubbelrol	612
<i>Dr. F. L. G. Slooff:</i> De vad-aanspraken van de werknemers en hun belegging	615
Notitie Kwaliteit of vrije tijd, door Drs. R. Iwema	617
<i>Dr. J. H. C. Lisman:</i> Het verloop van de elasticiteit bij verschillende typen vergelijkingen	618
Nederlands bedrijfsleven in Zuid-Afrika	620
Mededeling	622
Toets op taak Verzuchtingen aan het Lange Voorhout, door D. A. P. W. van der Ende	623
<i>Drs. M. Geersing:</i> Systeemconceptie (I). Een integratie van wetenschappen?	625
Boekennieuws L. Philips: Applied consumption analysis, door Ir. W. J. Keller	628

*Er zijn economie-studenten die denken dat ze na hun studie
ESB niet meer hoeven te lezen. Dat zullen nooit goede
economen worden.*

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:
ADRES:
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):
Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
*Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.*

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 109,20 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 67,60
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,-
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 8408
t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch
Instituut te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen
Roelants - Schiedam
Lange Haven 141, Schiedam.
tel. (010) 260 260, toestel 908.

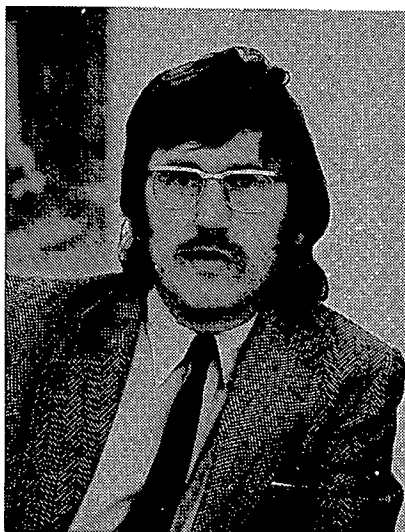
Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Welzijns- rapport

In het begin van dit jaar verscheen het *Sociaal en cultureel rapport 1974* 1). Dit rapport is het eerste werkstuk van het per 1 januari 1974 opgerichte Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Naast de reeds lang bestaande instellingen op het terrein van de volkshuishouding en de ruimtelijke ordening — resp. het Centraal Planbureau (CPB) en de Rijksplanologische Dienst (RPD) —, werd steeds meer de behoefte gevoeld aan een studiebureau dat het sociaal en cultureel welzijn in Nederland regelmatig zou moeten doorlichten. Naast allerlei deelstudies wil het SCP ons regelmatig inlichten over de welzijnssituatie in ons land. Dat welzijn wordt — terecht — breed opgevat, zoals ook uit het eerste rapport blijkt. Daarin wordt een beeld gegeven van de toestand op onder meer het gebied van gezondheid, wonen, arbeid, onderwijs, kunst en cultuur, en sociale zekerheid. Voorts is speciale aandacht besteed aan een aantal welzijnstekorten, die zijn geconcentreerd bij bepaalde groepen, zoals ouderen in het algemeen, oudere werknemers in het bijzonder en vrouwen.

Eigenlijk wordt met de publikatie van al deze gegevens over de welzijnstoestand van de bevolking een goede oude „traditie” nieuw leven ingeblazen. In de vorige eeuw was het in vele landen gebruikelijk regelmatig overzichten te geven van wat toen de welvaartssituatie van de bevolking werd genoemd. Men kan denken aan de „blue-books” in Engeland 2), de koloniale verslagen over Nederlands- en Brits-Indië en de speciale onderzoeken van com-

missies en/of personen (van Booth in Engeland tot De Bosch Kemper in Nederland).

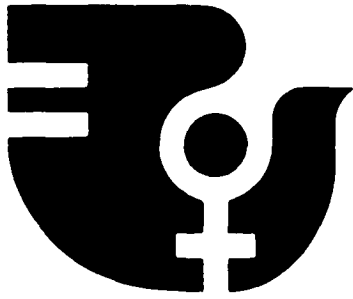
In het *Sociaal en cultureel rapport 1974* vinden we een combinatie van veel statistisch materiaal, een presentatie van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen én een begin van confrontatie met wat er aan beleid op de verschillende terreinen wordt gevoerd. Het resultaat kan bepaald aantrekkelijk worden genoemd, vooral ook wanneer men bedenkt in welke korte tijd dit werkstuk op tafel is gelegd. Men vindt er zeer interessant materiaal in, dat op een plezierige en overzichtelijke wijze wordt opgediend. Het is goed geschreven — te veel een uitzondering bij officiële rapporten! — en er worden kritische beschouwingen weggegeven over bepaalde (beleids-)ontwikkelingen. Wat betreft de maatschappelijke ontwikkelingen — ik licht er maar een enkel punt uit — constateert het rapport o.a.:

- toenemende acceptatie van geboorteregeling;
- toenemende gezinsverdunding;
- uitstel van het eerste kind;
- meer zelfstandig wonen van alleenstaanden;
- afnemende inkomensongelijkheid.

Bij de verdere werkzaamheden wil het Sociaal en Cultureel Planbureau veel aandacht gaan besteden aan de ontwikkeling van modellen en z.g. sociale indicatoren, instrumenten die het mogelijk moeten maken om snel inzicht te krijgen in de welzijnsituatie in ons land en om bepaalde ontwikkelingen enigszins te kunnen voorspellen. Op zich zelf lijkt mij dit een aanpak die zeker ook moet

worden uitgeprobeerd. Toch zou ik willen waarschuwen voor al te grote verwachtingen op dit terrein. Men zal zich in dit opzicht niet al te zeer moeten richten op gebruiken bij „grote broers” als het CPB en de RPD. Niet omdat dit bij het onderwerp welzijn niet zou kunnen — een hardnekkig misverstand! —, maar omdat dan onvoldoende kan worden doorgedrongen in vragen van bestaande, wenselijke of mogelijke maatschappelijke vormgeving. Naast de noodzakelijke informatie over de feitelijke situatie, dienen ook de institutionele aspecten van de maatschappelijke en beleidsontwikkeling te worden uitgediept. Dat is stellig niet eenvoudig, maar m.i. wel vruchtbaarder dan het beproeven van modelmatige hoogstandjes. Het welzijnsrapport dient een bron van discussie te zijn over waar wij naar toe willen. Daarvoor zal het handreikingen moeten bieden, die ons kunnen helpen nieuwe koersen uit te zetten. De in dit welzijnsrapport — met gepaste voorzichtigheid — gestelde vragen en kritische opmerkingen over bepaalde ontwikkelingen in beleid en maatschappij, vormen een interessante aanzet in die richting.

1) Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1975.
2) Robert Pinker, *Social theory and social policy*, Londen, 1971, blz. 3-94.

Een economische dubbelrol

PROF. DRS. C. W. VISSER

Ter gelegenheid van het Jaar van de Vrouw worden in ESB een aantal artikelen opgenomen over economische aspecten van de emancipatie van de vrouw. De volgende artikelen zijn reeds verschenen.

- *Dr. H. Verwey-Jonker, Het Jaar van de Vrouw; uitdaging of belediging, 14 mei jl.*
- *Prof. Dr. B. M. S. van Praag, Vrouwenemancipatie economisch bezien, feiten en wensdromen, 11 juni jl.*

Deze week schrijft Mevr. Prof. Drs. C. W. Visser, hoogleraar in de landbouwhuishoudkunde aan de Landbouwhogeschool te Wageningen over de economische dubbelrol van de vrouw. Onder dubbelrol verstaat zij het feit dat de huisvrouw, die een werkkring uitoefent, tevens huishoudelijke werkzaamheden (waaronder de leiding in het huishoudelijke beleid) moet verrichten. Die dubbelrol legt een zware last op de huisvrouw. Prof. Visser besluit met enkele voorstellen om die last te verlichten.

Het „Jaar van de Vrouw” is voor de redactie van *ESB* aanleiding geweest een serie artikelen op te nemen over de emancipatie van de vrouw. In de kritiek op de manifestaties die zich in dit jaar in Nederland afspelen wordt aan degenen die zich daarvoor inspannen in de schoenen geschoven dat zij een snelle verandering van de maatschappelijke positie van de vrouw verwachten als gevolg van de „viering” van dit Jaar van de Vrouw. Dit moet een krasse onderschatting genoemd worden van het gezond verstand van deze organisatoren, meest vrouwen. Het zou even absurd zijn te denken dat de stichting M 75 van dit jaar (toevallig ook het Monumentenjaar namelijk) verwacht dat bij toverslag in 1975 alle monumenten hersteld zouden kunnen worden.

Het gaat bij het Jaar van de Vrouw niet om een gerichte actie met een concrete doelstelling, maar om veelzijdige, breed opgezette activiteiten, prikkels voor wie over de emancipatie van de vrouw nooit ernstig nagedacht of heeft willen nadenken. Niet de voortrekkers en ook niet de keuroepen van de vrouwenbeweging moeten erdoor worden aangesproken. Het gaat om degenen die, zonder het zich bewust te zijn, leven in het spanningsveld dat wordt veroorzaakt door de langzame verschuiving van de rollen van man en vrouw. Deze „sluipende” emancipatie, een onderstroom in de golfbeweging, verloopt niet op alle levensgebieden in hetzelfde tempo. Zo kan het tot een opeenstapeling van rollen en taken komen.

Met de economische dubbelrol in de titel van dit artikel

wordt dan ook niet bedoeld die van de werknemer die als kleine zelfstandige naast zijn dagelijks werk 's avonds of in de weekends tegen betaling werkzaamheden verricht. Toch gaat het over een combinatie van economische rollen die daar wel wat op lijkt, nl. over de combinatie van een beroep met de huishoudelijke werkzaamheden die in de meerderheid van de Nederlandse gezinnen nog door full-time huisvrouwen worden verricht.

Verreweg de meesten van degenen die in deze situatie verkeren, zijn vrouwen, daarnaast ook alleenstaande mannen en mannen die een invalide of zieke vrouw te verzorgen hebben. Bij de mannen is dit echter uitzondering, bij de vrouwen regel. Verreweg de meeste gehuwde en ongehuwde vrouwen die deel uitmaken van een huishouden — meestal een gezin — vervullen een dubbelrol en de daaruit voortvloeiende reeks van plichten en taken: in het beroep en in de huishouding. Over hen in het bijzonder handelt dit artikel. Het accent zal daarbij vallen op de activiteiten in de huishouding en de economische betekenis daarvan.

Lange tijd zijn de activiteiten die zich in het kader van het gezin of huishouden richten op de verzorging en de voorzorg, op het welzijn van mensen, als niet productief en daarom niet economisch relevant beschouwd. Wie er anders over mocht denken wordt snel buiten spel gezet. Door Delfgaauw 1) bijvoorbeeld, wordt „productie” voorlopig omschreven als „het vervaardigen van nuttige goederen of het toevoegen van nuttigheiden aan bestaande goederen”, en dan valt te lezen: „Een omschrijving in deze geest kan echter niet voldoen, want er vallen talrijke handelingen onder die *ieder zinnig mens* onder consumptie zal rangschikken zoals het bakken van een biefstuk in de keuken...”

Nationale rekeningen

In de nationale rekeningen komt de arbeid van huisvrouwen in hun huishouding en de waarde van de goederen en diensten die zij produceert niet voor. Wanneer men aan het nationaal product per hoofd van de bevolking een maat voor de welvaart wil ontlenen die als instrument bij internationale vergelijkingen dienst kan doen, vormen de verschillen tussen de landen in de omvang van de huishoudelijke productie een bron van fouten. Nog onlangs is daar in dit tijdschrift op gewezen door Van Tuinen 2), in zijn notitie over de

1) G. Th. J. Delfgaauw, *Inleiding tot de economische wetenschap*, Den Haag, 1965, blz. 2.

2) K. H. van Tuinen, Het begrip nationaal inkomen, corrigeren of niet, *ESB*, 5 maart jl., blz. 221. Men zou het haat dat de productie binnen de particuliere huishouding in de nationale rekeningen ontbreken, kunnen aanvullen d.m.v. een kwantificering op grond van het aantal arbeidsuren in de huishoudingen en een geschatte geldswaarde per arbeidsuur. Het vaststellen van beide grootheden heeft nog al wat voeten in de aarde. Het zou van belang zijn daar later nog eens op in te gaan in dit tijdschrift.

kritiek op de bepaling van wat wordt gerekend tot het binnenlands productieproces resp. tot de productiefactoren. „Zo wordt gesteld, dat de productie van huisvrouwen in het gezin ten onrechte niet meetelt bij de berekening van het nationale inkomen. Worden huishoudelijke werkzaamheden verricht door betaalde krachten, dan telt deze productie wel mee. Het is dan ook begrijpelijk, dat het niet meetellen van de productie van (niet betaalde) huisvrouwen als een bezwaar van de conventionele definitie van het nationale inkomen wordt gezien”. Bij Van Tuinen valt de nadruk op de productie van goederen en diensten door (full-time) huisvrouwen in de gezinshuishouding. Dit kan er licht toe leiden te denken dat de directe verzorging van huisgenoten en huis, het in de woning bezig zijn, het één en het al van de huishouding uitmaakt. Dat een dergelijk denkbeeld onjuist is, wordt in het volgende aangetoond.

Spijkers-Zwart 3) definieert de huishouding als „het geheel van activiteiten gericht op de bevrediging van de materiële behoeften van de mens en het scheppen van de materiële voorwaarden voor (de bevrediging van) zijn immateriële behoeften. De hier gegeven definitie is zo algemeen en zo abstract gehouden dat alle vormen die de huishouding kan aannemen hieronder kunnen vallen, van de éénpersoonshuishouding, de gezinshuishouding, de huishouding van verenigingen, van ziekenhuizen tot de „staatshuishouding”, aldus Spijkers-Zwart. In haar studie ging het in de eerste plaats om de huishouding die wordt gevoerd door het primaire leefverband.

Er zijn verschillende mogelijkheden om het „geheel van activiteiten” dat de huishouding omvat, te structureren. In de praktijk van huishoudonderwijs en huishoudelijke voorlichting is in het verleden voornamelijk een indeling naar de verzorgingsaspecten gevolgd: zorg voor de voeding, de kleding, de woning. Dit had het grote nadeel dat de huishouding als geheel uit het beeld verdween; bij de sterk praktisch ingestelde onderwijsactiviteiten werd dat echter niet als een bezwaar gevoeld.

Wij geven de voorkeur aan een structurering die aansluit bij de opvattingen van Egner en van Von Schweitzer. Deze auteurs vatten de huishouding als geheel van „gezinseconomische” activiteiten in het oog en komen tot een indeling in drie categorieën binnen dat geheel:

1. activiteiten op het gebied van de huishoudelijke verzorging (hauswirtschaftliche Arbeits- und Funktionsbereiche);
2. activiteiten als consument op de markt op basis van een in het economisch verkeer verworven inkomen (marktwirtschaftliche Dispositionsbereiche);
3. activiteiten in de sfeer van het huishoudelijke beleid; de leiding, het beheer, de organisatie van de huishouding (haushälterisches Handeln).

Uiteraard grijpen de genoemde categorieën in elkaar.

Aangezien bij al deze activiteiten schaarse middelen moeten worden ingezet voor de bevrediging van behoeften, hebben zij per definitie belangrijke economische aspecten, zij het dat de economische rationaliteit niet het enige richtsnoer voor het handelen kan zijn. Waar het gaat om het scheppen van de voorwaarden voor de bevrediging van niet-materiële behoeften zal bijv. de sociale rationaliteit mede leidraad voor het handelen dienen te zijn: de huishouding staat mede in dienst van de interne integratie van het gezin als sociale groep en van de integratie van mensen in hun sociaal milieu. De socialisatie van kinderen en opgroeiende jongeren voor hun toekomstige rol in het huishouden verloopt voor een groot deel in het gezin van herkomst, evenals de overdracht van normen ten aanzien van de consumptie van goederen en diensten. Dat het geheel van huishoudelijke activiteiten, ook die als consument op de markt, in hoge mate kan bijdragen tot interne integratie van het gezin heeft o.m. Presvelou 4) in haar *Sociologie de la consommation familiale* aangetoond. Op de niet-economische aspecten van de huishouding zal hier niet verder worden ingegaan.

Huishoudelijke activiteiten

Het is dienstig hier enkele gegevens te presenteren over de omvang van de huishoudelijke activiteiten in tijd gemeten. In een studie over de dagelijkse bezigheden van de bevolking in steden en voorsteden in twaalf landen stelden Szalai c.s. 5) door middel van een tijdsbestedingsonderzoek bij een steekproef uit de bevolking van in de studie opgenomen gebieden vast hoeveel tijd aan aan huishoudelijke activiteiten werd besteed. Aan deze gegevens is tabel 1 ontleend die weergeeft hoeveel uren gemiddeld per dag in de huishouding werd gewerkt in zes van de landen waar deelonderzoeken plaatsvonden. De cijfers hebben betrekking op mannen en vrouwen die in een beroep werken en daarnaast op full-time huisvrouwen.

Tabel 1. Gemiddelde tijd per dag aan alle huishoudelijke activiteiten besteed, naar economische status en geslacht (in uren)

	België	Frankrijk	BRD	DDR	VS	USSR
Gehuwden met beroep:						
mannen	0,3	0,5	0,3	1,0	0,5	1,4
vrouwen	3,7	4,0	5,1	4,8	3,7	4,0
full-time huisvrouwen	6,6	6,9	6,5	7,4	5,7	7,4

Bron: Szalai c.s., *Use of time*.

De werktijd in het beroep, zo wordt vermeld, is voor de gehuwde vrouwen weliswaar iets korter dan voor de gehuwde mannen, maar niet genoeg om de verschillen bij huishoudelijk werk te compenseren. Het commentaar dat de auteurs op hun uitkomsten geven, verdient dan ook opmerking. Zij zeggen:

„There is nothing surprising in the fact that women who try to maintain a dual role of paid work and housekeeping tend to fall between employed men and housewives in both domains. What is important, however, is the extreme pressure the dual role creates. For when the time spent on the two types of work are summed together, the working woman is much busier than her male colleagues or her housewife counterpart. After her day's obligations are done, she finds herself with an hour or two less time than anyone else, and this pattern appears 'universally' at all of our survey sites”.

Dit laatste is van groot belang. Men kan tegenover de exacte juistheid van de cijfers enige reserve hebben, maar men moet erkennen dat de „universaliteit” van het optreden van de verschillen indrukwekkend is. Het heeft er wel alle schijn van dat de gehuwde mannen in de onderzoekgebieden in de DDR en de USSR iets actiever zijn in de huishouding dan hun tegenhangers in het Westen, maar dit geldt niet voor alle onderzochte gebieden in de socialistische landen. De cijfers van Hongarije en Joegoslavië, bijvoorbeeld, onderscheiden zich niet van die van het Westen.

De bovengeciteerde cijfers geven steun aan de kwalificatie van de rol van gehuwde werkende vrouw als dubbelrol. Daarbij moet wel worden bedacht dat zij slechts de omvang weergeven van de beide eerste categorieën van huishoudelijke activiteiten: de directe verzorging en de activiteiten als consument op de markt. De derde categorie komt langs de weg van tijdbudgets niet tot haar recht. De mentale activiteiten die gemoeid zijn met leiding, beheer en organisatie kan men niet in de tijd lokaliseren; zij verlopen grotendeels tussen de bedrijven door omdat leiding en uitvoering in dezelfde personen verenigd zijn. Toch is het voor een volledige appreciatie van de economische dubbelrol van de werkende gehuwde vrouw nodig alle drie categorieën in aanmerking te nemen. De vraag komt dan wel op óf er eigenlijk slechts van

3) S. I. Spijkers-Zwart, *De huishouding*, Wageningen, 1973.

4) C. Presvelou, *Sociologie de la consommation familiale*, Brussel, 1968.

5) A. Szalai (ed.), *The use of time, daily activities of urban and suburban populations in twelve countries*, Den Haag - Parijs, 197.

een dubbelrol sprake is. Naast het verwerven van een deel van het inkomen vallen haar namelijk de volgende functies toe.

- a. Zij neemt het belangrijkste deel van de huishoudelijke verzorging op zich; zij produceert goederen en diensten.
- b. Zij treedt op als inkoopster voor de huishoudelijke verzorging. Hier vervult zij de functie van consument op de markt, waaruit een rol van betekenis in het economisch verkeer voortvloeit. Dat die rol enerzijds niet door alle betrokkenen van belang wordt geacht, en anderzijds door anderen geacht wordt te moeten worden versterkt, doet daar niets aan af.
- c. Zij heeft een belangrijk aandeel in het huishoudelijke beleid, hoewel in deze categorie van activiteiten, die onder meer de „grote” beslissingen omvat, de samenwerking tussen man en vrouw een grotere rol speelt dan bij de beide andere categorieën. Tot deze categorie horen beslissingen over werkring, opleiding en opvoeding, maar ook over de bedragen die in het budget beschikbaar zijn voor vakantie en vervoermiddelen, voor de woning en het daarin te plaatsen elektrotechnisch comfort. Het zijn deze beslissingen die de „uitstraling” op de consumptie op andere levensgebieden veroorzaken, zoals bijv. het milieu.

Gezien deze situatie is de kwalificatie dubbelrol een understatement. Het lijkt dan ook zinnig de vraag te stellen welke factoren het vervullen van dit uitgebreide geheel van economische rollen vergemakkelijken dan wel bemoeilijken. Gewoonlijk wordt verondersteld dat de huishoudelijke uitrusting dé belangrijkste factor is, die door tijdsbesparing een combinatie van taken in beroep en huishouding mogelijk maakt. Er is reden daaraan te twifelen. Szalai c.s. spreken er hun verwondering over uit dat de verschillen in de tijd, die aan de huishouding wordt besteed, in de onderscheiden landen betrekkelijk gering zijn, ondanks de verschillen in de stand van de technische uitrusting. Zij vergeten daarbij dat het „produkt” van de huishouding niet overal gelijk is. Het effect van een hogere graad van technisering van de huishouding komt, naar in de VS is aangetoond, meer tot uiting in een stijging van het niveau van verzorging dan in besparing van werktijd. Er is trouwens, behalve in de groep met de laagste inkomens, geen verschil in de mate van elektrotechnisch comfort waarover huisvrouwen met en zonder beroep beschikken, zoals bij ons Vries 6) en in de Bondsrepubliek Sonntag 7) hebben aangetoond. Dat wil niet zeggen dat de apparatuur waarover de huisvrouw beschikt haar taken niet zou verlichten! De lange werkdag zou zonder elektrotechnische hulp niet alleen sociaal weinig aanvaardbaar, maar bovendien fysiek niet vol te houden zijn! Terecht stelt de eerste schrijfster in deze artikelenreeks dan ook dat hier de belangen van milieu-beschermers en huisvrouwen tegen elkaar moeten worden afgewogen 8).

Verlichting van de last op de vrouw

De belangrijkste factor in de situatie die de verlichting van belasting geeft, is zonder enige twijfel de hulp van huisgenoten. Idealiter zou de huishouding glad kunnen functioneren als ieder zijn vaste aandeel in de activiteiten op zich zou nemen en wanneer de rolsegregatie naar sexe uit de huishouding zou verdwijnen zodat niet steeds de tijdrovende bezigheden als van ouds aan de vrouw zouden toevallen. Dat zou niet behoeven te betekenen dat ieder alles zou dienen te doen, wél dat men voor elkaar kan invallen, en dat men als team op elkaar is ingeschoten en elkaar werk bespaart, zoals in elke situatie waar op het samenwerking aankomt. Benodigdheden op tijd aanvullen, rommel opruimen, obstakels voor een goede gang van zaken tijdig signaleren, het zijn alle eisen die men aan elkaar stelt overal waar men in laboratorium, winkel of andere werksituatie met elkaar samenwerkt.

Sonntag komt in het eerdergenoemde artikel tot de conclusie dat de huisvrouw met een beroep geen behoefte heeft

aan verdere uitbreiding van elektrotechnisch comfort, maar wel aan verbetering van dienstverlening. Hij noemt daarbij de crèches en peuterspeelzalen, als voorwaarden voor beroepswerk voor jonge moeders. Dienstverlening zou ook andere werkende vrouwen een grote steun zijn: voor het schoonhouden van het huis, voor de was, voor thuisbezorging van inkopen. Het loonpeil weerhoudt velen ervan hulp te nemen, die is meestal trouwens ook moeilijk te krijgen. De hoge lonen, ook van jeugdig personeel, brengen de bedrijven ertoe te rationaliseren en de dienstverlening te beperken: minder bezorging, weinig mogelijkheid vaste afspraken over tijden van dienstverlening te maken. Daar komt bij dat men het zelfverdiende loon niet weer direct aan deze alledaagse zaken wil besteden, en soms ook niet kán besteden wanneer het gezamenlijke inkomen laag is.

Het is, het bovenstaande in aanmerking genomen, geen wonder dat de vraag naar part-time werk door gehuwde vrouwen zo groot is. Bij part-time werk blijft er tijd voor de directe verzorging beschikbaar zodat er geen noodzaak is overmatig lange werkdagen te maken. Toch moet ook in deze situatie doelbewust de organisatie van de verzorging worden gericht op het vrijmaken van aaneengesloten blokken tijd. Sonntag noemt dan ook als tweede voorwaarde naast dienstverlening ten behoeve van de kinderen: het beheersen van de eigen huishouding zodat men die enkele uren per dag geheel los kan laten zonder dat het gezin schade lijdt. Men zou eraan toe kunnen voegen: en zonder dat de vrouw in kwestie schade lijdt. Het combineren van de verantwoordelijkheid voor een huishouding met beroepswerk kan zwaar zijn door een cumulatie van arbeidsuren, maar ook door een cumulatie van problemen die zich in beide werelden voordoen. Vrouwen die part-time werk doen dat een zekere mate van zelfstandigheid eist, dragen full-time de problemen van hun werk mee, evenals zij full-time de problemen van hun gezinsverantwoordelijkheid dragen. Omdat vol te kunnen houden, is het beheersen van de huishoudvoering een eerste eis. Het is niet verstandig de kop in het zand te steken in de hoop dat de huishouding zich zelf wel zal voeren, tenzij men als gezin met een „hap-hazard” patroon van dagelijkse verzorging genoeg wil nemen. In Nederland lijkt dit in het algemeen niet het geval te zijn. Alleen al de vaste school- en werktijden maken trouwens een zekere regelmaat in huishoudvoering en verzorging wenselijk, zo niet noodzakelijk.

Merkwaardig is wel, dat in de kring van het huishoudonderwijs de organisatie- en managementaspecten van de huishoudvoering over het algemeen zo laat onderkend zijn, evenals trouwens de algemene aspecten van de consumentenproblematiek. Het ziet ernaar uit dat in de nieuwe lerarenopleiding meer aandacht zal worden besteed aan deze beide onderdelen van de huishoudkunde. Het is te hopen dat dit in het onderwijs verder zal doorwerken. Wil men namelijk tot „symmetrisch” onderwijs voor jongens en meisjes komen dan is een onderwijsopzet waarin de voorbereiding voor de verzorgende en gezinseconomische aspecten van het leven de aandacht heeft — m.a.w. dat een stuk modern huishoudonderwijs bevat — een eerste eis. In de VS en Zweden is daarmee al veel ervaring opgedaan. Experimenten binnen scholengemeenschappen in ons land stemmen hoopvol 9). Het waren echter te wensen dat het algemeen vormend onderwijs daarbij meer zou kunnen worden betrokken. Een oefening in probleemoplossend denken over zaken als huishoudvoering en consumentenvraagstukken, die ieder in zijn leven tegenkomt, moet ook voor de „knappe” jongens en meisjes zinvol zijn.

C. W. Visser

6) M. Vries, Die erwerbstatige Frau in ihrer Familie, *Hauswirtschaft und Wissenschaft*, 21, 1973, blz. 165 e.v.

7) Ph. Sonntag, Die Grenzen des Wachstums in Haushalt, *Hauswirtschaft und Wissenschaft*, 23, 1975, blz. 5 e.v.

8) H. Verwey-Jonker, Het Jaar van de Vrouw; uitdaging of belediging?, *ESB*, 14 mei jl.

9) Zie voor een beschrijving van een dergelijk experiment: Gerry de Boer, „Typisch” of niet.; *Het Jaar van de Vrouw... wat nou?*, Amsterdam-Antwerpen, 1975.

De vad-aanspraken van de werknemers en hun belegging

DR. F. L. G. SLOOFF

In deze bijdrage wordt, uitgaande van de regeringsvoorstellen in de Interim-nota inkomensbeleid van 9 mei jl., aandacht besteed aan de vorm en de wijze van belegging van de aanspraken van de werknemers op een deel van de vermogensaanwas in de ondernemingen.

De vorm van de aanspraken

Aangezien het bij vermogensaanwasdeling (vad) in beginsel gaat om aanspraken op de aanwas van het eigen vermogen van ondernemingen, is het logisch dat men, voor zover het ondernemingsgewijze vermogensaanwasdeling betreft 1), in eerste instantie denkt aan het geven van aandelen in de eigen onderneming. Dit leidt ertoe, dat de werknemer behalve voor zijn loon ook nog voor zijn vermogen afhankelijk wordt van de gang van zaken bij één produktiegemeenschap; hetgeen een minder wenselijke opeenstapeling van risico's geeft.

Daar de regering een gemengd ondernemingsgewijs en landelijk vad-stelsel wenst in te voeren, moest naast het eventueel geven van eigen aandelen aan gerechtigden binnen de onderneming, toch naar andere oplossingen worden gezocht voor de algemene deelgerechtigdheid, waarbij vele ondernemingen zijn betrokken. De regering heeft daartoe — in aansluiting aan de voorstellen van de vakcentrales, de SER en vele deskundigen om bij de realisatie van de vad liefst met één landelijke sociale beleggingsgemeenschap te werken 2) — gekozen voor de tussenschakeling van één nationaal fonds, waarin de vad-plichtige werkgevers de aanspraken van hun personeel dienen in te brengen. De tot vad-gerechtigde werknemers ontvangen hiertegenover deelnemingsbewijzen op het vermogen van het fonds. Op deze wijze is enerzijds voor de beleggingen een ruime risicospreiding en verantwoorde selectie bereikbaar en anderzijds de meest doelmatige vorm van beheer.

Bij ondernemingsgewijze vad heeft het toekennen van deelnemingen in een beleggingsgemeenschap tot gevolg, dat de band tussen de werknemers en de onderneming voor het vermogen wel losser wordt dan bij rechtstreekse toekenning van aandelen, maar het personeel blijft toch door het delen in de overwinst betrokken bij de ontwikkeling van de bedrijfsresultaten binnen zijn eigen produktiegemeenschap; hetgeen gunstig kan uitwerken op de stijging van de arbeidsproductiviteit. Het landelijk gedeelte van het door de regering beoogde systeem is in feite een nieuwe sociale premie voor een aanvullend pensioen, waarvan de omvang voornamelijk afhangt van de welwillendheid van de vad-plichtige ondernemingen. Door de koppeling van beide stelsels dreigt het gevaar, dat ook de *wettelijke ondernemingsgewijze vad* niet goed van de grond zal komen; misschien ten gunste van overeenkomsten tussen werkgevers en werknemers omtrent vrijwillige of bij cao-verplichte winstdelings(spaar-)regelingen 3).

De inbreng in de nationale beleggingsgemeenschap

De inbreng van de werkgevers in zo'n beleggings-

gemeenschap kan in theorie vele vormen aannemen, bijv. gewone of preferente aandelen, gewone, winstdelende of in aandelen converteerbare obligaties, maar ook contanten. De Interim-nota stelt, dat „het aandeel van de werknemers . . . in vermogenstitels (zal) moeten worden voldaan”, met name in aandelen of winstdelende obligaties. Men zou inderdaad weer in de eerste plaats aan de afgifte van aandelen kunnen denken, omdat deze „echte” vermogensaanwas vertegenwoordigen. Voor zover het gaat om aandelen van goede kwaliteit, waarvoor ter beurze een „objectieve” waardebepaling plaatsvindt, lijkt dit een voor de hand liggende oplossing. Uit hoofde van de soliditeit kan bij meer riskante aandelen — en tijdens een beurs hausse zijn bijna alle aandelen dat — al een vraagteken worden geplaatst.

Tot schier onoverkomenlijke problemen zal de waarde-bepaling voor niet-genoteerde aandelen leiden. Deze problemen worden niet opgelost door de moeilijkheden af te schuiven naar een arbitragecommissie van onafhankelijke deskundigen, zoals de vakcentrales, de SER en het Centraal Planbureau in hun rapporten over vad deden 4). De regering beveelt deze oplossing aan, indien de afdrachtplichtige ondernemers en de beheerders van het fonds niet tot overeenstemming komen. Er zijn echter te veel verschillende waarderingsmaatstaven (rendement of winst uit het verleden, verwachtingen voor de toekomst, intrinsieke waarde enz.). Bovendien zal de theoretisch beste waarderingsmaatstaf, de toekomstverwachting, aanleiding geven tot sterk afwijkende opvattingen door verschil van inzicht omtrent de vooruitzichten en de wijze waarop deze moeten worden contant gemaakt. Later kunnen daar nog conflicten bijkomen, in het bijzonder voor in beperkte handen van enige groot-aandeelhouders zijnde aandelen, omtrent bijv. het vaststellen van de hoogte en de vorm van het dividend (bijv. in contanten of in aandelen) en omtrent de emissiepolitiek.

Waarderingsproblemen zullen zich niet alleen voordoen bij de inbreng en het afstoten van aandelen. Zij keren telkens terug wanneer gegevins vereist zijn inzake de omvang van het vermogen van de beleggingsgemeenschap en inzake de waarde van de deelnemingen. Dat wil zeggen bij elke balansopstelling, bij de afgifte van deelnemingen aan nieuwe participanten en wanneer een deelnemer een waarde-opgave nodig heeft, bijv. voor zijn uitreden of voor de successiebelasting. Men komt niet van het probleem af door voor de deelnemingen officiële notering aan te vragen en dan de beurskoers te nemen, zoals het CPB in zijn rapport over

1) In feite heeft de regering gekozen voor een gemengd systeem van ondernemingsgewijze en landelijke deelgerechtigdheid, met het accent op de laatste. Hierop is nader ingegaan in „Vermogensaanwasdeling? Ja, maar in realiseerbare vorm”, in *ESB*, van 4 juni jl.

2) Zie bijv. *Bezitsvorming door vermogensaanwasdeling* van de drie vakcentrales (1965) en *Advies inzake vermogensaanwasdeling en andere instrumenten van bezitsvormingsbeleid* van de SER (1968).

3) Zie mijn vorengenoemd *ESB*-artikel.

4) Voor de rapporten van de Vakcentrales en de SER zij verwezen naar voetnoot 2, het bedoelde CPB-rapport is: *Vermogensaanwasdeling, institutionele en kwantitatieve aspecten* (1965).

vermogensaanwasdeling suggereert. Aangezien de handel in een beleggingsfonds, waarvan de omvang van het vermogen niet bij benadering bekend is, tot ongewenste speculaties zou leiden, neemt de Vereniging voor de Effectenhandel thans terecht alleen beleggingsfondsen in de notering op, die om de 14 dagen een staat overleggen met de waarde van alle activa. Op basis hiervan publiceert de Vereniging in haar officiële prijs-courant de waarde per deelneming. Het opnemen van *niet-ge-*noteerde aandelen in de portefeuille van de nationale beleggingsgemeenschap moet, mijns inziens, dan ook worden ontraden.

Notering ter beurse van de deelnemingen in de nationale beleggingsgemeenschap lijkt overigens in elk geval gewenst. Zowel om een gemakkelijke verhandelbaarheid te scheppen, na afloop van de blokkeringstermijn, waardoor de werknemer meer een echte vermogensbezitter wordt, als om liquiditeitsproblemen bij het fonds te voorkomen in geval van deblokkeringen. Als er geen beursnotering komt, zou het fonds immers bij liquiditeitsnood in de gelegenheid moeten worden gesteld waarden terug aan te bieden aan de onderneming, die deze heeft ingebracht (maar tegen welke koers?) om zodoende de werknemer-deelnemer te kunnen terugbetalen. Dit zou dan weer liquiditeitsproblemen bij de onderneming kunnen oproepen. Als het afstoten van de deelnemingen over de beurs loopt, blijven tevens de besparingen bij deblokkering in stand, want dan moet zich een andere vervangende spaarder aanbieden. Dit zal bij omvangrijke deblokkeringsaanbiedingen wel tot koersdalingen kunnen leiden. De verkopen zullen zeker omvangrijk worden, indien veel inferieure aandelen als inbreng zijn aanvaard.

Voor gewone leningen zullen zich bij de inbreng geen onoplosbare problemen voordoen en, indien deze in obligatievorm ter beurse zijn genoteerd, evenmin later. Er zal alleen overeenstemming moeten komen over de hoogte van de rente (vooral ook in het licht van de solvabiliteit van de onderneming) en over de aflossingsvoorwaarden. Voor onderhandse leningen ligt het iets minder eenvoudig. De administratie van de beleggingsgemeenschap zou deze na de afgifte eigenlijk tegen de rendementswaarde op de balans behoren op te nemen om een aanpassing aan het verloop van het renteniveau te verkrijgen. Hierbij zijn meningsverschillen denkbaar, bijv. ten aanzien van de soliditeit of de betekenis van de looptijd voor de lening. Die verschillen zullen natuurlijk veel gemakkelijker overbrugbaar zijn dan bij de waardebepaling voor niet-genoteerde aandelen. De regering acht de afgifte van gewone leningen bezwaarlijk, omdat daardoor geen aanspraak op het eigen, d.w.z. het risicodragend, vermogen ontstaat. Voor de waardering van in aandelen converteerbare of winstdelende obligaties, die wel een meer risicodragend karakter hebben, zal men — tenzij deze op een beurs zijn genoteerd — echter op niet veel geringere moeilijkheden stuiten dan bij de waardering van gewone aandelen.

Het is derhalve voor de beleggingsgemeenschap het beste steeds contanten te ontvangen. Zo zijn de beschreven waarderingproblemen te ontgaan, en deze inbreng laat de grootste vrijheid voor de beleggingspolitiek. Het fondsbestuur zal niettemin een open oog moeten hebben voor gerechtvaardigde verlangens van de ondernemers met betrekking tot de vorm van de inbreng. Het mag evenwel niet zo'n voorraad geven aan de financiële belangen van het bedrijfsleven, dat het ter wille van de liquiditeit, in de voetsporen van de vakcentrales en de SER, aan de werkgevers overlaat in welke vorm de inbreng plaatsvindt. Zoals wij zagen zijn bepaalde vermogenstitels ongeschikt voor het fonds. Daarnaast is de kans aanwezig — zeker bij een landelijke vermogensaanwasdeling — dat een aantal ondernemingen de inbreng in de voor de beleggingsgemeenschap onvoordeligste vorm geeft (aandelen tijdens een hausse en obligatievormen in een recessie of bij een hoge inflatieverwachting). Overigens zou men bij de verwezenlijking van de in de Interim-nota naar voren gebrachte denkbeelden in strijd kunnen komen met artikel 3 van het Besluit fondsen en spaarregelingen van 23 januari 1973, dat een solide belegging verlangt voor spaarfondsen waarin werk-

nemers verplicht een gedeelte van hun beloning moeten inbrengen.

Inbreng in contanten is volgens de Interim-nota helaas helemaal uitgesloten. Wél mag de beleggingsgemeenschap, bijv. ter „versterking van de industriële structuur met het oog op de werkgelegenheidsbelangen” geld lenen, dat dan weer wordt uitgeleend voor investeringen. Zo'n beleid zal tegenover de deelnemers in het fonds slechts verantwoord zijn, indien zij daardoor geen extra risico gaan lopen, bijv. doordat de overheid zich garant stelt voor de verliezen die dit beleid kan veroorzaken. Anders zal, uit hoofde van het risico dat de nationale beleggingsgemeenschap hierdoor gaat lopen, voor de Vereniging van de Effectenhandel nog een reden kunnen ontstaan om een aanvraag voor notering van de deelnemingen daarin af te wijzen.

Door de ondernemingen te dwingen vermogenstitels af te geven, zal niet alleen de mogelijkheid van een betere kapitaalallocatie, dank zij het inschakelen van één nationale beleggingsgemeenschap, achterwege blijven, maar zal bovendien door vad de kapitaalverwatering optreden waartegen door verscheidene schrijvers is gewaarschuwd. Er is immers een aantal ondernemingen, dat niet de (gehele) voor werknemers bestemde overwinst nodig zal hebben voor uitbreidingen. Worden deze toch verplicht aandelen af te geven, terwijl zij liever via uitkering hun overwinst ter beschikking van anderen zouden hebben gesteld, dan zal hun winst per aandeel hierdoor uiteraard teruglopen.

De nationale beleggingsgemeenschap als bron van macht

Het valt niet te ontkennen, dat een nationale beleggingsgemeenschap met grote pakketten aandelen tot een belangrijke machtsfactor kan uitgroeien; ook al is niet macht, maar vermogensspreiding het hoofddoel en al gaat het voorlopig maximaal slechts om bedragen, die in het niet verzinken in vergelijking tot het bezit van sommige beleggingsconcerns. In het bijzonder op het terrein van de investeringsbeslissingen zal de invloed op den duur groot kunnen worden, indien de werknemers niet een 10%, doch uiteindelijk, overeenkomstig hun bijdrage aan de nationale toegevoegde waarde, gemiddeld ongeveer de helft van de echte overwinst zouden gaan ontvangen. Zo zou enerzijds een nuttige tegenkracht ontstaan tegenover de machtspositie, die thans, vrijwel ongecontroleerd, in handen is van een gering aantal personen uit de kringen van de grote industriële concerns, banken, commerciële beleggingsmaatschappijen e.d. Anderzijds dient te worden gewaakt tegen het ontstaan van een nieuwe, niet voldoende democratisch controleerbare machtsconcentratie.

Het komt mij echter voor, dat de in sommige kringen geuite vrees over de gevaarlijke invloed die de werknemers of vakbonden zo kunnen krijgen, wel wat overdreven is. De ondernemersleiding moet door middel van een goed uitgekende emissiepolitiek in het algemeen in staat zijn het gewenste evenwicht tussen de verschillende groepen aandeelhouders te bewaren. Er is immers geen plicht om *aandelen* bij de beleggingsgemeenschap te plaatsen. De grotere ondernemingen die voor vad in aanmerking komen, moeten zodanige resultaten boeken, dat zij geld in de door hen gewenste vorm ook op de kapitaalmarkt kunnen aantrekken. In het regeringsstelsel worden de ondernemingen, die geen of moeilijk toegang tot de kapitaalmarkt hebben praktisch uitgesloten van de vadheffing. Mocht de vad een vrij algemeen karakter krijgen, dan zouden deze ondernemingen wél om sociale onrust te vermijden verplicht kunnen worden een compenserende maatregel te treffen voor hun werknemers, bijv. in de vorm van investeringsloon of van een premiespaarregeling. Zij zouden dan achteruit kunnen gaan in solvabiliteit en liquiditeit.

Het geven van aandelen zonder stemrecht aan de beleggingsgemeenschap lijkt mij niet een juiste oplossing. Men mag werknemers toch niet degraderen tot tweederangs aandeelhouders? Hoogstens zou de vorm van royeerbare certificaten aanvaardbaar zijn. Voor dergelijke certificaten

zou dan de mogelijkheid tot omwisseling in aandelen met stemrecht behoren te worden opengesteld, voor het geval het fonds deze wil verkopen of op verzoek van een ruime meerderheid van de raad van toezicht van het fonds. Dit laatste kan bijv. geschieden om steun te verlenen bij het voorkomen van een „overval” op de betreffende onderneming door een persoon of groep, die al een grote post aandelen ter beurt of elders heeft weten te bemachtigen of om op te treden tegen het misbruik van stemrecht van andere zijden.

Het is ook moeilijk te rechtvaardigen om juist posten aandelen in portefeuille van een sociale beleggingsgemeenschap uit te sluiten van stemrecht, omdat mag worden aangenomen dat met dit werknemersbezit het belang van de onderneming — dat gewoonlijk parallel zal lopen met dat van het personeel — beter gediend zal zijn dan met aandelen in het bezit van beleggers van buiten de onderneming; laat staan met aandelen in het bezit van speculanten, die slechts een alleen voor hen voordelige slag willen slaan. De ondernemingsleiding en de werknemers zouden zich er in het algemeen veel meer van bewust dienen te zijn, dat zij veelal gelijkgerichte belangen hebben. Voorts kan de leiding van de nationale beleggingsgemeenschap er mede op letten, dat, uitgaande van het voldoende veilig stellen van de belangen van de beleggers, de beschikbaar te stellen middelen bijdragen tot een verhoging van het algemeen welzijn. Zij kan daarnaast, meer dan bij commerciële instellingen gebruikelijk is, rekening houden met de gevolgen van industriële uitbreidingen voor de veiligheid van het milieu en de ruimtelijke ordening. Zij zal middelen moeten weigeren voor doeleinden, die zonder meer als schadelijk of als verkwistend mogen worden beschouwd.

Een te eenzijdige beïnvloeding door de nationale beleggingsgemeenschap van het economisch beleid is ten slotte te voorkomen door de wijze waarop de raad van toezicht wordt samengesteld. Deze moet volgens het Besluit fondsen en spaarregelingen (art. 2) voor ten minste de helft bestaan uit vertegenwoordigers van de werknemers-deelnemers. Deze zouden op zo democratisch mogelijke wijze dienen te worden gekozen door de deelnemers van het fonds. Maar daarnaast zou men leden uit de kring van de werkgevers, van de overheid en van beleggingsdeskundigen kunnen benoemen en een „onafhankelijke” voorzitter kiezen. Het gebruik van het aan aandelen verbonden stemrecht zou alleen kunnen plaatsvinden als een ruime meerderheid van de Raad van toezicht dit gewent acht.

Conclusies ten aanzien van de vad-aanspraken

Ik geloof dat voor de vorm van de vad-aanspraken de oplossing het beste in de volgende richting kan worden gezocht.

- Er dient één nationale beleggingsgemeenschap te komen.
- De inbreng door de ondernemingen kan het beste in constanten geschieden. Indien dit, naar het oordeel van het fondsbestuur, niet in strijd komt met een verantwoord beleggingsbeleid moet de onderneming in de gelegenheid worden gesteld aandelen of andere vermogenswaarden in te brengen.
- De beslissing over de vorm van de inbreng mag niet uitsluitend aan de werkgevers worden overgelaten en in geen geval mogen niet-genoteerde aandelen in de beleggingsgemeenschap worden ingebracht.
- Voor zover verantwoord uit het oogpunt van beleggingsbeleid dienen middelen van het fonds ook te worden bestemd voor investeringen ter verhoging van het algemeen welzijn, daartegenover behoren investeringen met een schadelijke uitwerking op het welzijn gemeden te worden.
- Door de samenstelling van de Raad van toezicht en de wijze waarop het stemrecht der aandelen wordt gebruikt, moet men voorkomen, dat de nationale beleggingsgemeenschap een ongewenste machtspositie gaat innemen.

F. L. G. Slooff

Kwaliteit of vrije tijd

De voortbrenging van produkten van hoge kwaliteit vereist in het algemeen grote deskundigheid en vakbekwaamheid, vaak zelfs kunstzinnigheid en in elk geval veel zorg en aandacht, die zich niet alleen tot de fabricage van het eindprodukt, maar ook tot de productie van grondstof en tussenprodukt uitstreken. Wat voor de voortbrenging geldt, is overigens ook toepasselijk op aanden verkoop; wat het laatste betreft, denke men vooral ook aan de deskundige voorlichting door vakbekwaam verkooppersoneel. Wordt door een en ander het kwaliteitsprodukt nu automatisch arbeidsintensief — en daarmee tevens aan relatief sterke prijsstijging onderhevig — gemaakt? Voor zover de welvaartsstijging tot vraagverschuiving naar produkten van hogere kwaliteit leidt — en dus niet tot vraag naar grotere hoeveelheden in de lagere kwaliteiten, noch tot vraag naar steeds nieuwe produkten — behoeft dat niet het geval te zijn. De „economies of scale” kunnen dan, afhankelijk van de mate waarin het kwalitatief hoogwaardige produkt zich voor fabrieksmatige productie in grote series leent, de gecumuleerde arbeidskosten — die per gefabriceerde serie bij het kwaliteitsprodukt onvermijdelijk hoog zijn — per eenheid produkt omlaag drukken.

Nu leidt stijgende welvaart — die hier terdege van bestaande interpersonele verschillen in welvaart moet worden onderscheiden — geenszins voor het gehele consumptiepeil tot een zodanige vraagverschuiving naar hogere kwaliteiten dat de gecumuleerde arbeidsintensiteit daarvan wordt genivelleerd, ja bij een aantal bestedingsrichtingen is van een dergelijke vraagverschuiving geen sprake, bij sommige zelfs eerder van het omgekeerde 1). Bovendien verdragen (nog) lang niet alle kwaliteitsprodukten massafabrikage en kan massale verkoop, wegens de afwezigheid daarbij van persoonlijke attentie en dienstbetoon, nooit van hoge kwaliteit zijn. Als gevolg hiervan is over een brede range van consumptieve bestedingsrichtingen de hoge kwaliteit nog wel degelijk arbeidsintensief (en daarmee tevens aan het voortdurende gevaar zich uit de markt te prijzen onderhevig). Dit betekent dat de arbeidsbesparende technische vooruitgang — waarop onze welvaartsstijging in laatste instantie goeddeels is gebaseerd — daar onvermijdelijk leidt tot een kwaliteitsdaling, die veelal adequater omschreven wordt door de opkomst van lagere, resp. het verdwijnen van — te duur geworden — hogere kwaliteiten, dan wel van gehele, hooggekwalificeerde produkten (en diensten) überhaupt.

Dezelfde massafabrikage (en massadistributie) nu, die op velerlei gebied het kwaliteitsprodukt te zamen met de ambachtelijke creativiteit verdringt, roept tegelijkertijd een van de grootste problemen van de toekomst op, het probleem namelijk om in onze snel toenemende vrije tijd naar eigen inzicht vorm te kunnen geven aan onze creativiteit. Gelukkig staat een leger van sociologen, pedagogen, psychologen, agologen en andragogen ons daarbij terzijde. Zij en talloze anderen willen ons daarbij begeleiden, „een subtiële bezigheid”, aldus Kronkel in *Het Parool* van 17 april 1975, „waarin de ene helft van ons wakker volk zich beijvert ten gerieve van de andere helft”. Als het allemaal lukt, halen we zo al die ambachtelijke activiteiten, die ons economisch huis door de voordeur hebben verlaten, door de achterdeur weer naar binnen, door ze nu op dilettantische wijze te gaan uitoefenen d.w.z. zonder dat een kwaliteitsprodukt tot stand komt.

R.I.

1) De belangstellende lezer moge ik verwijzen naar de eerste pagina van *ESB* van 16 januari 1974.

Het verloop van de elasticiteit bij verschillende typen vergelijkingen

DR. J. H. C. LISMAN

Het kan voorkomen dat men bij het zoeken naar een eenvoudige vergelijking ter verklaring van een bepaalde variabele niet alleen streeft naar de beste aanpassing, doch ook rekening wil houden met één of meer a priori gegeven voorwaarden, die bijv. ontleend kunnen worden aan een economische theorie of anderszins. In het bijzonder ten aanzien van asymptotisch verloop kan zulks onder omstandigheden van belang zijn 1).

Een voorwaarde, als bovengenoemd, kan ontstaan indien men aan het verloop van de elasticiteit zekere eisen stelt. In het algemeen zal men dan de elasticiteit als functie van de verklarende of te verklaren variabele wensen te zien; een grafiek kan daarbij helpen (zie overzicht).

Het bepalen van genoemd verband is een simpele zaak. In het overzicht wordt voor het geval van enkelvoudige regressie voor een aantal eenvoudige en vaak gebruikte vergelijkingen $y = f(x)$ het verloop van de elasticiteit ge-

$$\epsilon = \frac{dy}{dx} \cdot \frac{x}{y}$$

schetst, waarbij ϵ is uitgedrukt als functie van x resp. van y .
De op de volgende pagina vermelde vergelijkingen impliceren constante elasticiteit.

1) Zie bijv. de beide stellingen uit het proefschrift van Somermeijer.
XI. De vorm van econometrische relaties — welke gewoonlijk tamelijk willekeurig en inconsequent wordt gekozen — verdient zowel uit theoretisch als uit onderzoekpraktisch oogpunt zoveel mogelijk rationeel te worden gefundeerd.
XII. Voor de beoordeling van de geschiktheid van functievormen voor de beschrijving van economische relaties dient mede te worden gelet op het asymptotisch gedrag der functies.

Overzicht. Verloop van de elasticiteit voor een aantal vaak gebruikte vergelijkingen

Vergelijking: $Y = aX + b$		Vergelijking: $Y = aX^2 + b$	
$\epsilon = \frac{1}{1 + b/aX}$	$\epsilon = 1 - b/Y$	$\epsilon = \frac{2}{1 + b/aX^2}$	$\epsilon = 2(1 - b/Y)$
<p>$a/b > 0$</p>	<p>$b > 0$</p>	<p>$a/b > 0$</p>	<p>$b > 0$</p>
<p>$a/b < 0$</p>	<p>$b < 0$</p>	<p>$a/b < 0$</p>	<p>$b < 0$</p>

Vergelijking: $Y = a/X + b$		Vergelijking: $Y = 1/(aX + b)$													
$\epsilon = \frac{-1}{1 + bX/a}$	$\epsilon = b/Y - 1$	$\epsilon = \frac{-1}{1 + b/aX}$	$\epsilon = bY - 1$												
<p>$a/b > 0$</p>	<p>$b > 0$</p>	<p>$a/b > 0$</p>	<p>$b > 0$</p>												
<p>$a/b < 0$</p>	<p>$b < 0$</p>	<p>$a/b < 0$</p>	<p>$b < 0$</p>												
Vergelijking: $Y = a \ln X + b$		Vergelijking: $Y = a e^{bX} + c$													
$\epsilon = \frac{1}{\ln X + b/a}$	$\epsilon = a/Y$	$\epsilon = bX$	$\epsilon = \ln Y/a - c$												
	<p>$a > 0$</p>														
Vergelijking: $Y = 1/(a \ln X + b)$		<table border="1"> <thead> <tr> <th>Vergelijking</th> <th>Elasticiteit</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>$Y = a X^n$</td> <td>n</td> </tr> <tr> <td>$n = 1: Y = a X$</td> <td>1</td> </tr> <tr> <td>$n = -1: Y = a/X$</td> <td>-1</td> </tr> <tr> <td>$\ln Y = a \ln X + b$</td> <td>a</td> </tr> <tr> <td>$\Delta Y/Y = a \Delta X/X + b$</td> <td>$a$</td> </tr> </tbody> </table> <p>Uiteraard zijn deze niet in beeld gebracht.</p>		Vergelijking	Elasticiteit	$Y = a X^n$	n	$n = 1: Y = a X$	1	$n = -1: Y = a/X$	-1	$\ln Y = a \ln X + b$	a	$\Delta Y/Y = a \Delta X/X + b$	a
Vergelijking	Elasticiteit														
$Y = a X^n$	n														
$n = 1: Y = a X$	1														
$n = -1: Y = a/X$	-1														
$\ln Y = a \ln X + b$	a														
$\Delta Y/Y = a \Delta X/X + b$	a														
$\epsilon = \frac{-1}{\ln X + b/a}$	$\epsilon = -aY$														

J. H. C. Lisman

Met „ESB” een beter economisch-politiek inzicht

Nederlands bedrijfsleven in Zuid-Afrika

Op 9 mei 1974 werden in de aandeelhoudersvergadering van de *Hollandsche Betongroep NV (HBG)* door de oecumenische werkgroep *Betaald Antwoord* vragen gesteld over de aanwezigheid van deze onderneming in Zuid-Afrika en Namibia. *Betaald Antwoord 1)* stelt zich tot taak het Programma tot Bestrijding van het Racisme van de Wereldraad van Kerken in Nederland te ondersteunen. Zij werd tot haar optreden tijdens de jaarvergadering gemachtigd door o.a. de volgende aandeelhouders: het aartsbisdom Utrecht, het bisdom Roermond, Dr. A. van den Heuvel (secretaris-generaal van de Nederlandse Hervormde Kerk) en Prof. Dr. H. Berkhof (voorzitter van de Raad van Kerken in Nederland). De tijdens de aandeelhoudersvergadering gevoerde discussie met het bestuur van de HBG heeft in januari van dit jaar een vervolg gehad op het gastvrije Rijswijkse hoofdkantoor van de Groep. Van de zijde van de HBG waren daarbij aanwezig Mr. P. A. Ursone, voorzitter van de Raad van Commissarissen, Ir. M. Bijl, president van de Raad van Bestuur en Drs. N. Bontenbal, secretaris, alsmede Ir. J. M. Schetters, directeur van de in zuidelijk Afrika opererende werkmatschappij, de *Hollandsche Aanneming Maatschappij BV*. Voor *Betaald Antwoord* werd aan het gesprek deelgenomen door Ds. R. J. van der Veen (voorzitter van de werkgroep), Dr. H. J. Tieleman, Dr. R. L. Haan en de heer R. W. F. van Drimmelen. Hetgeen hierna volgt is de door Dr. Tieleman gemaakte samenvatting van de gedachtenwisseling, welke door de HBG werd goedgekeurd en voor publikatie vrijgegeven. *Betaald Antwoord (BA)* bood het verslag aan ESB aan als een bijdrage aan de meningsvorming in Nederland over de legitimiteit van westerse investeringen in Zuid-Afrika.

Zuid-Afrika als ontwikkelingsland

BA. Volgens alle gangbare criteria moet Zuid-Afrika als een ontwikkelingsland worden beschouwd; massale werkloosheid en grote ongelijkheid bepalen het beeld van de economie. Het bijzondere van dit ontwikkelingsland is, dat de ongelijkheid via de wet geïnstitutionaliseerd werd, en dat — volgens dezelfde wetgeving — de scheidingen tussen arm en rijk, geschoold en ongeschoold e.d. langs de raciale grenzen lopen. Economische activiteiten in dit land, die zich volgens de mores van de Internationale Kamer van Koophandel moeten voltrekken onder respectering van de nationale „policies and social objectives” (zie: *Guidelines for International Investment*) kunnen dit systeem alleen maar versterken en zo bijdragen aan de onderdrukking van de zwarte en gekleurde meerderheid van de bevolking.

HBG. Elke ontwikkeling naar grotere behoeftenbevrediging is door de geschiedenis heen ten nauwste verbonden geweest met industrialisatie. Hoe meer industriële activiteit, des te sneller de levensstandaard zal kunnen toenemen. De emancipatie in Zuid-Afrika voltrekt zich — evenals elders — via de creatie van werkgelegenheid. Naarmate meer ondernemingen zich in Zuid-Afrika ves-

tigen, zullen de mogelijkheden van met name de armste bevolkingsgroepen toenemen. Dit geldt te meer indien vanuit landen met een anti-racistische mentaliteit wordt geïnvesteerd in Zuid-Afrika. Nederlanders „buiten nu eenmaal van nature niet uit”. Het hier in zijn algemeenheid gestelde geldt in het bijzonder voor de bagger-activiteit van HBG in Zuid-Afrika. In het baggerbedrijf, met de werkzaamheden van het personeel — blank en bruin — in hoofdzaak aan boord van de schepen, komt een discriminerende behandeling van de onderscheiden werknemers niet voor.

BA. Zowel vanuit de modernere vakliteratuur der ontwikkelingseconomie als vanuit de evidentie in Zuid-Afrika wordt het duidelijk, dat het gekozen ontwikkelingsmodel (waarin aan buitenlandse bedrijven en export een centrale rol is toebedacht) de behoeftenbevrediging van de niet-blanke meerderheid niet bevordert. Zo is bijvoorbeeld het reële geldinkomen van de zwarte Afrikaan in de goudmijnen tussen 1911 en 1966 er enigszins op achteruitgegaan, terwijl de economische bedrijvigheid gemeten in termen van het bruto nationaal product zeer sterk toenam (vgl.: R. First, J. Steele, C. Gurney, *The South African Connection*, blz. 49; uitg. The Penguin

African Library). De toename van de welvaart komt — voornamelijk door het gekozen ontwikkelingsmodel en het institutionele kader — in handen van de relatief kleine groep blanken (vgl.: t.a.p., blz. 50). Goed gedocumenteerde en betrouwbare bronnen — waaronder VN-rapporten — wijzen ons op een versnelde verslechtering in de laatste tien jaar. Juist de stelselmatige pervertering van de historische ontwikkelingsgang — zojuist door de HBG geschetst — naar een meer algemene welvaart is onze zorg.

HBG. In ons bedrijf uitbetaalde lonen liggen alle ruim boven het bestaansminimum. Ons streven is om de verschillen in inkomen zoveel mogelijk te reduceren. De aanwezigheid van onze onderneming brengt in ieder geval een stuk additionele werkgelegenheid, ook voor de zwarte bevolking. In ons bedrijf worden de mensen geschoold; dat brengt automatisch een gevoel van vrijwording met zich mee en bevordert daardoor de emancipatie.

Macro- en micro-effecten

BA. De positieve effecten, die op

1) Postbus 180, Driebergen.

kleine schaal kunnen resulteren uit de aanwezigheid van westerse bedrijven, moeten niet doen vergeten, dat deze afgewogen dienen te worden tegen de nadelige macro-effecten van onze economische steun aan een mens-ont-rende maatschappelijke orde en onze bijdrage aan een sociaal-economisch systeem, dat op raciale uitbuiting en onderdrukking is georiënteerd. Grote westerse betrokkenheid in Zuid-Afrika wordt door de regering van het land zelf genoemd als de beste bescherming tegen aantasting van de bestaande orde. Het is de vraag, of de voortdurende onderdrukking van velen een juiste prijs is voor de werkgelegenheid van enkelen.

HBG. In sommige gevallen komt het al voor, dat ten gevolge van de sterk opbloeiende bedrijvigheid kleurlingen of zwarte Afrikanen worden tewerkgesteld in banen, die aanvankelijk voor de blanken waren gereserveerd. Dat betekent een doorbreking van het hele systeem van apartheid en bewijst hoezeer de economische groei een tendentie naar een rechtvaardiger samenleving oplevert. Deze ontwikkeling verdient het stellig om versterkt te worden. Een stopzetting van (ook door buitenlandse bedrijven geleverde) „jobcreation” is onder deze omstandigheden niet in het voordeel van de zwarten.

BA. De omstandigheid, dat plaatselijk kleurlingen en/of zwarten werk doen, dat eigenlijk voor de blanken gereserveerd is, betekent geenszins een doorbreking van het discriminerende stelsel. Weliswaar kan daardoor de positie van enkele Afrikanen worden verbeterd, maar dat verandert niet de omstandigheid, dat ze (wettelijk) onderaan de sociale ladder blijven staan. Er is mogelijk sprake van een economische opbloei (het door de HBG genoemde voorbeeld betrof een belangrijke haven) waardoor absoluut gezien de materiële welvaart van iedereen verbetert, doch er kan geen sprake zijn van een doorbreking van het systeem, waarin een boven- en onderschikking van *raciale* groepen is vastgelegd. Overigens is voorzichtigheid geboden met mens- en maatschappijbeschouwingen, die gebaseerd zijn op het denkschema van een bovenbouw welke in zijn ontwikkeling steunt op en afhankelijk is van de historisch-noodzakelijke ontwikkelingen in de economische onderbouw.

HBG. De verwachting is gerechtvaardigd, dat een verdere groei van de economie van Zuid-Afrika een belangrijke verandering ten goede in de Zuid-afrikaanse samenleving teweeg zal brengen. Immers, de lonen van de zwarte werknemers in Zuid-Afrika zijn nu al dikwijls belangrijker hoger dan in andere Afrikaanse staten het geval is. De verbeteringen voltrekken zich onder onze ogen; onze geregelde waarneming

Alle bankzaken
80 vestigingen
in Nederland
Affiliatie te New York

(I.M.)

wijst op een voortdurende emancipatie van de zwarte werknemers. Uit een overzichtje van betaalde lonen door HBG blijkt, dat de loonverschillen afnemen tussen blank en zwart. Het is dan ook niet verwonderlijk en eigenlijk tekenend in dit verband, dat sommige zwarte leiders (bijv. Buthelezi) vragen om voortgaande investeringen.

Verskil in informatie; blanke en zwarte interpretaties

BA. Statistieken over loonsverhoudingen zeggen betrekkelijk weinig. In andere Afrikaanse landen vormt het loon, dat in de industriële sector wordt verdiend, dikwijls een aanvulling op een gedeeltelijke subsistence-landbouw, in Zuid-Afrika is aan de Afrikanen daarentegen grondbezit niet eens toegeestaan. Bovendien levert een vergelijking van lonen voor zwarte en blanke arbeiders weinig informatie op over hun welvaartsverhoudingen; de prijzen in de voor zwarten verplichte woongebieden zijn dikwijls belangrijker hoger dan die in de „blankes” gebieden. Zo bleek uit de *Cape Times* van 25 maart 1974, dat de prijzen in het zwarte woongebied Guguletu 33 tot 100% hoger waren dan in de naburige blanke suburb Rondebosch. (Het percentage 100 had betrekking op brood). Met name op een laag inkomensniveau, waarbij primaire levensbehoeften nagenoeg het hele uitgavenpakket uitmaken, is daardoor een vergelijking tussen geldinkomens van de verschillende raciale groepen zeer misleidend; evenzeer is in die situatie een stijging van het geldinkomen van de zwarte arbeiders weinig zeggend. De vergelijking met andere landen miskent overigens het fundamenteel (institutioneel) anders zijn van de situatie in Zuid-Afrika; een verschil, dat ligt in de maatschappelijke orde die in totalitaire zin op apartheid (=discriminatie naar ras) is gebaseerd. Dat regeringsfunctionarissen — ook zwarte, zoals de presidenten van de thuislanden — het regeringsstandpunt vertolken, is toch eigenlijk niet verrassend. Een representatieve vergadering van 320 zwarte

leiders uit tal van maatschappelijke sectoren, waaraan geen door de blanke regering benoemde (zwarte) functionarissen deelnamen, vroeg in december jl. unaniem om een economische boycot. Enige jaren geleden interpreteerde één der grootste Engelse bouwondernemers (N. Wates) de situatie in Zuid-Afrika reeds zo, dat hij geen zaken met het land wilde doen, omdat er een sociaal-economische orde in stand werd gehouden, die hem aan de Nazi-tijd deed denken en hij daaraan noch steun wenste te verlenen, noch het voor de hand liggende risico wilde lopen uiteindelijk (eventueel zelfs in een oorlogssituatie) belang te zullen hebben bij de voortdrijving van de bestaande orde.

HBG. Van onze kant wordt de situatie anders geïnterpreteerd. Wij hebben de indruk, dat de emancipatie van de zwarte bevolking duidelijk voortschrijdt, mede dank zij de creatie van arbeidsplaatsen. Dit laatste werkt immers ook in het voordeel van de zwarte en gekleurde bevolking; waarbij we dan afzien van macro-politieke effecten. Onze werknemers zijn blij met hun werkgelegenheid en Chief Buthelezi roept dan ook op tot meer investeringen in Zuid-Afrika. Wij menen dat de totaliteit van de effecten van onze aanwezigheid gunstig is. De informatie van uw kant zou aanleiding kunnen geven tot twijfel, indien uw berichtgeving juist zou zijn. Wij hebben het apparaat niet, om dit uit te zoeken. Wij geloven ook niet, dat dit op de weg ligt van de individuele bedrijven. Het onderzoek naar sociaal-politieke aspecten, als de onderhavige, moet in de eerste plaats door de Nederlandse overheid worden gedaan.

BA. Eén van de laatste wetten, die in Zuid-Afrika werden afgekondigd, verbiedt het informaties te verstrekken over het bedrijfsleven in Zuid-Afrika, op verzoek van enige instantie buiten het eigen land. Dat geeft minstens te denken, dat er — alle gepropageerde vooruitgang ten spijt — iets te verbergen valt. Vanuit een eigen interpretatie van de positie der kleurlingen en zwarten heeft in december

sinds 1917

sinds 1917

STENOGRAFENBUREAU**W. STEMMER & Zn. B.V.**Schiebroekseweg 22-24, telefoon (010) 22 38 66
postbus 35007, Rotterdamvervaardigt o.a. de officiële gemeenteraadsverslagen van Arnhem, Baarn, Best, Breda, Dordrecht, Eindhoven, Groningen, Haarlem, Haarlemmermeer, 's-Hertogenbosch, Hilversum, Maastricht, Rheden, Rotterdam, Tilburg en Veldhoven. **Wij leveren ook:****notulen van directie- en
aandeelhoudersvergaderingen**

De jarenlange gedegen ervaring van ons bureau, toepassing van moderne geluidsopnametechniek en vooral onze eerste-klas medewerkers garanderen snel en accuraat werk, uitgevoerd op uiterst betrouwbare en discrete wijze.

I.M.

jl. de Black Renaissance Convention (320 zwarte leiders) opgeroepen tot een onmiddellijke stopzetting van de economische relaties tussen het westerse bedrijfsleven en Zuid-Afrika (economische boycot). Buthelezi vertegenwoordigt in deze niet de stem van het volk; zijn positie is daar ook niet naar in de gegeven omstandigheden. Het is een illusie om in de huidige situatie te blijven stilstaan bij de hoopvolle theorie van de vooruitgang. Nog nooit — aldus zeer gematigde zwarte en blanke waarnemers, waaronder regeringsgezinde dagbladen en de principiële geweldloze voorzitter van het Christelijk Instituut Dr. Beyers Naudé — was het geweld in Zuid-Afrika zo dichtbij en onafwendbaar. Het is — in termen van onze jongste geschiedenis — „1938”, en misschien wel „1939”. De „Kristallnacht” is — in dezelfde termen sprekend — al geweest. Niet alleen de beslissingen om onder deze omstandigheden niet langer met Zuid-Afrika zaken te doen, is een actie met een ethische kant; ook de beslissing om nu te blijven is een ethische.

H.B.G. Uw informatie is anders dan die, waarover wij beschikken. Nogmaals, voor het vergaren van het soort informatie, dat u aandraagt, zijn wij als bedrijf niet geëquipeerd. Als de situatie overigens zo duidelijk ligt als u stelt, waarom zijn er dan geen richtlijnen dienovereenkomstig van de regering gekomen? De richtlijnen, die wij hebben ontvangen van het Ministerie van Economische Zaken dd. 23 oktober 1974, geven bepaaldelijk blijk van een ander inzicht.

BA. De reactie van de regering in deze is inderdaad teleurstellend geweest, hetgeen overigens de verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven niet opheft. Het behoort tot de beste der liberale tradities om *vrijheid* (van ondernemen) niet los te maken van *verantwoordelijkheid*. Er zij aan herinnerd, dat ook in 1938 geen richtlijnen van regeringszijde werden gegeven met betrekking tot het investeren

in landen met een fascistisch (en racistisch) regime.

H.B.G. Uiteraard heeft het bedrijfsleven een eigen verantwoordelijkheid. Het feit, dat H.B.G. ethische normen en waarden hanteert, mag echter niet de weg openen voor elke actiegroep, om ons ertoe te brengen alle mogelijke implicaties van iedere bedrijfsactiviteit tot in de diepte te doorkijken. Als individueel bedrijf hebben wij primair met de zuiver economische aspecten van ons handelen te maken. Voor méér zijn wij in het algemeen niet geëquipeerd. Wij zijn als bedrijf ook niet in staat tot weging van de verstrekkende voor- en nadelen op het gebied van de ethische normen en waarden. Vandaar, dat wij op aanwijzingen van de regering moeten steunen.

BA. „Zuivere economie” bestaat in de praktijk niet, en het economische aspect kan niet beschouwd worden als een sfeer waarin absolute, in zich zelf te definiëren wetten gelden. Er bestaat humane en inhumane economie, en het beroep op het „zuiver economische” van de overwegingen dreigt eraan voorbij te doen zien, dat elke ondernomen of nagelaten actie een ethische kant heeft. Indien men in het geval van Zuid-Afrika aan de overwegingen van ethische aard voorbij wil gaan, omdat dit een precedent zou scheppen voor elke actiegroep, die om enigerlei reden diepgaande studies zou eisen voorafgaand aan alle bedrijfsactiviteiten, dan is dat een miskenning van de situatie; het gaat immers voorbij aan het volstrekt unieke van de situatie in Zuid-Afrika. Gevraagd wordt alleen om de tekenen te willen verstaan, die ons vanuit een uitgesproken extreme situatie bereiken van bijvoorbeeld de Black Renaissance Convention en andere gezaghebbende bronnen. Gevraagd wordt tevens om nú uw ethische maatstaven te gebruiken en om de les van 1938-1939 niet te vergeten, ten einde niet gedwongen te worden een stuk geschiedenis te herhalen. Met name de H.B.G. is in een positie om in deze het

voorbeeld te geven, omdat slechts 1% van de bedrijfsactiviteiten zich in Zuid-Afrika afspeelt, en het bedrijf derhalve de mogelijkheid heeft om zonder desastreuze gevolgen voor het bedrijf, de werkgelegenheid, enz. een teken te stellen. Betaald Antwoord wil gaarne informatie en ervaringen, die ze ontleent aan haar contacten met de zwarte bevolking inbrengen in een gemeenschappelijke poging om de effecten van westerse economische betrokkenheid in Zuid-Afrika te wegen en beter te verstaan.

H.B.G. Het is zeer de vraag, of men de evolutionaire processen, die zich in Zuid-Afrika voordoen, werkelijk zou moeten versnellen. Er zijn uit de laatste jaren genoeg voorbeelden aan te wijzen van overhaaste emancipatie, die tot ernstige en bloedige gevolgen hebben geleid (in dit verband wordt nog gewezen op de dreigende onrust in Angola). Is dat naar uw overtuiging een ethisch verantwoord beslisning in de huidige situatie?

BA. U spreekt van versnellen, maar dat is een westerse (blanke) projectie van de situatie. Zij, die existentieel betrokken zijn bij de situatie in zuidelijk Afrika, spreken alleen maar van vertraging. Als je één uur tussen de zwarte Afrikanen zit, is het voldoende om daarvan voor goed overtuigd te zijn.

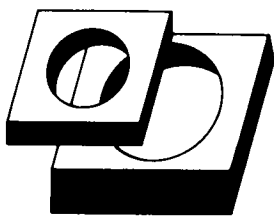
H.B.G. Wij zullen de discussie in eigen kring over het door u gestelde informatie-aspect nog voortzetten. Ruim voor de volgende aandeelhoudersvergadering zullen wij Betaald Antwoord over de uitslag van dit beraad inlichten.

esb**Mededeling****Seminar milieukunde**

Tijdens het academische jaar 1975/1976 organiseert het Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde TNO in samenwerking met de Stichting Postakademiale Vorming Gezondheidstechniek een Seminar milieukunde. Het Seminar wordt gehouden in conferentieruimten in drie perioden van vier dagen en één periode van vijf dagen; elke periode is gewijd aan één thema.

De data zijn: 20 t/m 23 oktober 1975 te Driebergen: „Het leefmilieu”; 8 t/m 11 december 1975 te Zeist: „Milieugebruik”; 2 t/m 5 februari 1976 te Zeist: „Milieuvontreiniging”; 29 maart t/m 2 april 1976 te Driebergen: „Milieubeleid”.

Kosten: f. 1.400 incl. verblijfskosten. Inlichtingen: Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde TNO, Wassenaarseweg 56, Leiden, tel.: (071) 5 09 40.

Verzuchtingen aan het Lange Voorhout

D. A. P. W. VAN DER ENDE

Op 30 mei jl. is het verslag van de Algemene Rekenkamer over 1974 verschenen. Er zijn weer enkele vreemde zaken aan het licht gekomen. Bij een steekproefsgewijze controle op de aanwezigheid van het personeel van universiteiten en hogescholen bleek dat bij 7% de aan- dan wel afwezigheid niet met zekerheid kon worden vastgesteld. Lezertjes van Heer Bommel en de opvoeding denken dan onmiddellijk aan de jeugdige tronk, die zich door het eten van bepaald spul onzichtbaar wist te maken, maar de rekenkamer die zich niet gauw door romantische verhalen van de wijs laat brengen vermoedt dat die 7% wetenschappelijke ambtenaren om onbekende redenen afwezig waren.

Onder de om wel bekende redenen afwezigen waren een groot aantal thuiswerkers. Thuis werken geeft grotere concentratiemogelijkheden. Men vraagt zich af of er in hun huizen niet gestofzuigd wordt.

Er zijn activiteiten in de staatsdienst, waar geen ambtenaar van niveau, laat staan een bewindsman, zich voor interesseert. Bijv. het schoonmaken van rijksgebouwen. Nu is het Rijksinkoopbureau zich ermee gaan bemoeien. De door dat bureau afgesloten contracten waren ruim 50% goedkoper. In kringen van de schoonmaakbedrijven hoort men het knarsen der tanden.

Bij een hogeschool stonden een aantal studentenflats leeg. In 1969 maakte de rekenkamer daar een aanmerking op. Niettemin werd de leegstand jaarlijks steeds groter: 200, 300, 330, 425. De rekenkamer stelde voor die leegstaande ruimte te benutten voor de vestiging van een opleidingsinstituut voor sportleiders en sportleidsters. Een bijkomend voordeel was nog, dat er sportaccommodaties ter plaatse aanwezig waren, die door de studenten over het algemeen alleen 's avonds en in de weekenden worden gebruikt. Dit voorstel schoot bij het bestuur van de hogeschool in het verkeerde keelgat. Samenwerking tussen wetenschappelijk onderwijs met het middelbaar beroeps-onderwijs paste niet in de toekomstvisie van de hogeschool. Een beetje stands-

verschil moet er blijven, ook onder minister Van Kemenade. Bovendien werden de accommodaties overdag gebruikt door regionale onderwijs- en andere instellingen, wat blijkbaar wel past in de toekomstvisie van de hogeschool.

Een rekenkamerverslag is niet compleet zonder opmerkingen over dienstauto's. In twee gevallen had men een dienstauto aangeschaft die nog duurder was dan een auto van een secretaris-generaal. In het eerste geval kwam men met een mooi verhaal dat de rekenkamer niet goed kon volgen en dat zij daarom maar slikte. De andere instan-

opdragen aan een registeraccountant. De rekenkamer heeft nu gevraagd de redenen te mogen vernemen op grond waarvan de minister haar die toezicht-houdende taak wil onthouden.

Eenzelfde kwestie doet zich voor t.a.v. de controle van de publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie. Hierover heeft de minister van Sociale Zaken aan de rekenkamer geschreven dat dit een andere zaak is dan de controle op de sociale verzekering, dat de SER hem heeft geadviseerd om alles maar bij het oude te laten en dat hij de affaire nog nader zal bezien.

**Deze rubriek wordt verzorgd door het
Instituut voor Onderzoek van
Overheidsuitgaven**

Wiser but sadder men

Verleden jaar noemde ik het rekenkamerverslag een uitmuntend leerboek voor bestuurskunde, een verrukkelijke verzameling van case-studies waarvan elk jaar een herziene druk verschijnt 1). Na lezing van de editie van dit jaar was ik niet zo verrukt over de lectuur. Een goed leerboek voor bestuurskunde, inderdaad, maar dan vooral erop gericht om van onze aankomende bestuurskundigen wiser but sadder men te maken.

Vriendelijke en minder vriendelijke bewindslieden

Verleden jaar noemde ik het rekenkamerverslag een uitmuntend leerboek voor bestuurskunde, een verrukkelijke verzameling van case-studies waarvan elk jaar een herziene druk verschijnt 1). Na lezing van de editie van dit jaar was ik niet zo verrukt over de lectuur. Een goed leerboek voor bestuurskunde, inderdaad, maar dan vooral erop gericht om van onze aankomende bestuurskundigen wiser but sadder men te maken.

De rekenkamer, men ervaart het op bijna elke bladzijde, wordt wel erg aan het lijntje gehouden. Op een vraag tijdens de over het verslag gehouden persconferentie, of de kritiek in het verslag gevolgd wordt door verbeteringen, antwoordde de voorzitter van de rekenkamer dat hij daarvoor geen zeven of acht zou geven. Welk cijfer hij dan wel zou willen geven hield de voorzitter, hoffelijk man als hij is, maar wijselijk voor zich.

Wat gebeurt er nu met zo'n verslag? Dat wordt in handen gesteld van de vaste commissie voor de rijksuitgaven van de Tweede Kamer. Die stelt dan allerlei vragen aan ministers. De vragen en de antwoorden van de ministers worden, met spaarzaam commentaar van de commissie, opgenomen in een verslag dat in de kamerstukken wordt

1) *ESB*, 12 juni 1974, blz. 511.

opgenomen. Over het rekenkamerverslag 1973, dat op 31 mei 1974 aan de Tweede Kamer is toegezonden, rapporteerde de commissie op 5 februari 1975. Uit de antwoorden van de ministers krijgt men over het algemeen niet de indruk dat zij er nachten over wakker hebben gelegen. De commissie merkt nog op dat de vaste commissies uit de Kamer over het rekenkamerverslag en over het verslag van haar zelf met de regering in overleg kunnen treden. Zij zal dit wel hebben neergeschreven in het besef dat die vaste commissies niet staan te trappelen van ongeduld om aan die suggestie gevolg te geven.

Andere tijden, andere rekenkamers

Rekenkamers zijn oude instellingen. De oude Egyptenaren kenden al iets dergelijks. In een democratie is het de bedoeling dat een rekenkamer de controlefuncties uitoefent die het parlement als een uit vele leden bestaand lichaam niet zelf kan vervullen. In de Atheense democratie werden dergelijke controleurs door het lot uit leden van de raad gekozen. Regeren door middel van loterij is dus niet iets wat pas door de Nederlandse staatssecretarissen Klein en Schaefer is uitgevonden.

Elk tijdvak dient een rekenkamer te hebben die bij dat tijdsbestek past. De graven van Holland hadden behoefte aan een ander soort rekenkamer dan de republiek van de zeven verenigde Nederlanden. Onder koning Willem I, een figuur die men vroeger een verlicht despoet noemde, maar die men naar tegenwoordige begrippen het beste als manager in de pionierfase kan aanduiden, had de rekenkamer weer een andere positie. De rekenkamer zoals wij die kennen past bij het genre parlementaire democratie, waarvoor Thorbecke de grondslag heeft gelegd, en die tot 1914, of zo men wil tot 1939 of desnoods tot ongeveer 1950 heeft bestaan. D.w.z. een democratie waarbij de ministers nog fysiek in staat waren om het regeringsapparaat in hun vingers te houden. Sindsdien zijn de overheidsbemoelingen, in nationaal en in internationaal verband, zo uitgebreid dat de bewindslieden niet alleen veel moeten delegeren, maar ook niet precies meer kunnen weten wat zij in feite hebben gedelegeerd. Dit noopt tot een heroverweging, ook van de taak, de bevoegdheden en de werkmethode van de Algemene Rekenkamer.

Het kernprobleem

Het kernprobleem is zeker niet fraude of corruptie. Ons controlesysteem en de daarmee verbonden preventieve werking is zodanig dat ongerechtigheden van dergelijke aard

niet anders dan zeer incidenteel voorkomen.

Het probleem is ook niet verspilling in die zin dat men het niet zo nauw neemt met de besteding van de gemeenschapsgelden. Een land waar een waakzame rekenkamer zegge en schrijve twee instanties erop betrapt dat ze een te dure dienstauto hebben aangeschaft — en dat waren dan nog bepaald geen Rolls Royces — mag in deze wereld ten voorbeeld worden gesteld.

Een levensgroot probleem vormen wel de verspillingen die voortvloeien uit de bijna onvoorstelbare vasthoudendheid waarmee ons bestuurlijk apparaat vasthoudt aan eenmaal bestaande regelingen, werkwijzen en beleidsconcepties. De energie en het vernuft waarmee tal van door de rekenkamer gedane, toch heel verstandige suggesties worden afgewezen of althans op de lange baan geschoven, is alleen verklaarbaar wanneer men aanneemt dat verandering aanbrengen in het bestaande nog meer energie en vindingrijkheid zou kosten. Soms is het zo dat men wel de zaken zelf verandert, maar geen kans ziet om de desbetreffende wettelijke regelingen te wijzigen. De dwaze situatie dat algemene salarisverhogingen voor ambtenaren pas vele jaren later hun wettelijke basis krijgen is daarvan een illuster voorbeeld.

Mogelijke verbeteringen

Hoe kan de rekenkamer een bijdrage leveren aan de bestrijding van de logheid en de traagheid van het bestuurlijk apparaat? Verschillende wegen zijn denkbaar. Zij moet meer bevoegdheden krijgen, zij zou haar organisatie en werkwijze kunnen herzien en zij zou meer belangstelling voor haar werk kunnen wekken bij parlement en openbare mening.

Wat haar bevoegdheden betreft, het dogma dat de rekenkamer de doelstellingen van het beleid niet mag beoordelen zal op de helling moeten. Nu heerst op dit punt een merkwaardige casuïstiek. Als de omstandigheden gewijzigd zijn mag de rekenkamer aan de orde stellen of niet een verandering van het beleid dient te worden overwogen. Wanneer de realisering van het beleid voert tot niet-voorzien gevolgen mag de rekenkamer zeggen dat een hernieuwde overweging van het beleid nodig is. Een leek zou hieruit afleiden dat de rekenkamer in de praktijk al vrij ver mag gaan met de beoordeling van het regeringsbeleid. Neen, zegt de rekenkamer, „uiteraard” mogen de doelstellingen van het beleid zelf niet beoordeeld worden. Dat laatste is een taak van de regering en van de Staten-Generaal. Op zich zelf een waarheid als een koe, maar voor de kwestie waar het hier om gaat niet relevant. Dat de regering haar doeleinden ook zelf kri-

tisch moet bekijken is duidelijk, maar het wezen van de democratie is dat men de kritiek op het beleid van de regering niet alleen aan de regering zelf mag overlaten. Dat het parlement die doeleinden kritisch moet bezien is ook evident, maar het punt is dat de rekenkamer ten deze over informatie en mogelijkheden beschikt waarover het parlement nooit zal kunnen beschikken. De vraag of een hoog college van Staat ook de doelstellingen van het beleid zelf mag beoordelen, komt binnenkort ook in ander verband aan de orde als, wat in het voornemen ligt, de adviezen van de Raad van State openbaar worden. Gaat men dan aan de Raad van State overeenkomstige beperkingen opleggen als de rekenkamer nu aan zich zelf oplegt? De openbaarheid van de adviezen zou dan tot gevolg hebben dat de betekenis van de Raad van State als adviserend orgaan in belangrijke mate zou devalueren.

De organisatie en de werkwijze van de rekenkamer vormen een hoofdstuk apart. Een moeilijkheid is dat de rekenkamer eigenlijk twee taken heeft: enerzijds erop toezien dat alles overeenkomstig de wettelijke regelen gebeurt en tot op de laatste cent nauwkeurig wordt geboekt en anderzijds een oordeel vormen over de doelmatigheid van het uitgaande beleid. Die taken kunnen wel worden onderscheiden, maar niet gescheiden, want de ene taak levert informatie op die van belang kan zijn voor de andere. Moderne werkmethode — ik denk bijv. aan projectmanagement — zullen moeten bevorderen dat dit samenstel van taken op de meest zinvolle en doeltreffende wijze wordt geëffectueerd. Een bijkomend voordeel daarvan zal zijn dat het werk dan voor de medewerkers nog interessanter wordt. Dat men bij een zo belangrijk college als de rekenkamer er niet in slaagt de wettelijk toegestane personeelsformatie van 217 man te bezetten en de kamer niet minder dan 34 vacatures heeft, is treurig en beschamend. Men kan zich ook afvragen of de bijzondere verantwoordelijkheid, die het werken bij een keurkorps als de rekenkamer met zich brengt, altijd in voldoende mate tot uitdrukking komt in de bezoldiging.

Dan het punt van meer belangstelling wekken bij parlement en openbare mening. De beschouwingen in het rekenkamerverslag over de afzonderlijke onderwerpen zijn vaak boeiend en interessant. Al die beschouwingen achter elkaar, en dan bovendien kris kras door elkaar, zijn echter een bijna onverteerbaar geheel. Het vorig jaar heb ik voorgesteld de onderwerpen in te delen naar de ministeries, en daaraan een inleidend hoofdstuk vooraf te doen gaan. Ik heb er alle begrip voor dat een eeuwenoud college haar werkmethode niet wijzigt naar aanleiding van een tijdschriftartikel, maar iets zal er in dit

Systeemconceptie (I)

Een integratie van wetenschappen?

In het afgelopen anderhalf jaar zijn enkele Nederlandstalige boeken over de systeemconceptie verschenen. Naast een tweetal inleidende werken 1) 2) verschenen er drie dissertaties 3) 4) 5). In deze drie dissertaties wordt nagegaan of de systeemconceptie kan bijdragen tot het oplossen van praktische organisatieproblemen en of de systeemconceptie een bijdrage kan leveren tot het leggen van verbanden tussen verschillende wetenschappen of disciplines. Hoewel mag worden aangenomen dat er nog wel enkele Nederlandstalige werken over dezelfde onderwerpen zullen verschijnen, wagen we ons toch aan een tijdopname en voorlopige conclusies. Eerst zullen we in kort bestek de essentiële uitgangspunten van de systeemconceptie omschrijven. Vervolgens zullen we ons afvragen hoe de systeemconceptie een relatie tussen de verschillende wetenschappen denkt te leggen. In een volgend artikel gaan we in op de bijdrage vanuit de systeemconceptie om praktische, met name organisatieproblemen, op te lossen.

De systeemconceptie in kort bestek

De systeemconceptie is een voortzetting van een denkrichting die zich reeds geruime tijd geleden ontwikkelde. In het „machinetijdperk” was er een zoekproces naar de meest elementaire ondeelbare eenheden tot uitdrukking

komend in de bestudering van *atomen* in de vorm van massa-energie. Dit leidde o.a. tot het elementaire systeem van Mendelejev en Bohr in de chemische wetenschappen. Ervaring daught men in de gedragswetenschappen opgebouwd uit eenvoudige ideeën, terwijl Freud als meest elementair aspect van

opzicht toch moeten gebeuren. Er zijn trouwens nog andere methoden denkbaar om het verslag meer leesbaar te maken.

Parlement moet er meer aan trekken

Een meer leesbaar verslag zal er ook toe bijdragen dat „het parlement eraan gaat trekken”. Voor dit laatste zou het ook van belang zijn als de commissie voor de rijksuitgaven niet alleen schriftelijk, maar ook mondeling overleg zou gaan plegen met de regeringsinstanties. Dit is geen pleidooi om de bewindslieden nog meer werk te bezorgen, want dit zou m.i. het beste kunnen gebeuren door jaarlijks de secretarissen-generaal en de directeuren-generaal van de verschillende ministeries voor een gesprek uit te nodigen. Ik weet wel dat de vierde macht niet bestaat — evenals prof. Kleerekoper destijds heeft aangetoond dat het algemeen belang niet bestaat — maar het zijn juist die niet-bestaande zaken die in de

overheidssfeer de moeilijkste vraagstukken doen ontstaan. Tegen hetgeen ik hier voorstel, zal stellig bezwaar worden gemaakt: het zou in strijd zijn met de ministeriële verantwoordelijkheid. In Engeland, de bakermat van de ministeriële verantwoordelijkheid, gebeurt iets dergelijks echter al sinds jaar en dag. Natuurlijk zou de commissie niet aan die functionarissen moeten vragen: „Wat hebt u gedaan?”, maar: „Wat hebt u geadviseerd?”. Het zou voorts van belang zijn wanneer de voorzitter of een lid van de rekenkamer de zittingen van de commissie zou bijwonen en daar ook het woord zou mogen voeren.

De binnenkort te verwachten behandeling in de Tweede Kamer van de nieuwe Comptabiliteitswet lijkt een goede aanleiding om zich af te vragen of de wijze van functioneren van de rekenkamer nog wel adequaat is voor de behoeften van deze tijd en of het niet wenselijk is de geldigheid van enkele dogma's in dit verband opnieuw te toetsen.

D. A. P. W. van der Ende

DRS. M. GEERSING*

menselijk gedrag het superego ontwaardde. In deze beschouwingwijze werd de omgeving afzonderlijk bestudeerd. In de economie werd bijv. onderscheid gemaakt tussen externe en interne organisatie.

Het zoekproces naar oorzaak- en gevolgketens was omgevingsvrij (vrij van verstoringen uit de omgeving). Meestal veronderstelde men deterministische oorzaak- en gevolgketens. De analyse van problemen vond plaats door gedrag van boven naar beneden op te delen in afzonderlijke kleine delen van gedrag die afzonderlijk werden bestudeerd. Het proces dat plaatsvond, werd beheerst door technologische kenmerken, waarbij het probleem van de mens tot uitdrukking kwam via werkmethode en tijdstudies. De beschouwing van de mens was analoog aan die van een machine. Sinds ongeveer 1940 wordt het meest elementaire element niet meer voorgesteld door atomen of superego enz., maar door *symbolen*. Deze gedachte ontwikkelde zich tot het elementaire element *taal*, daarna *communicatie*, later door *controle* in cybernetische zin en nog later door het begrip *systeem*. Een systeem wordt dan opgevat als een *ondeelbaar geheel*. Een systeem bestaat uit een aantal elementen of objecten met daartussen relaties. De elementen hebben geen afzonderlijk effect op de uitkomst van het systeem, maar alleen in combinatie met de an-

* De auteur is wetenschappelijk medewerker bij de Vakgroep bedrijfseconomie, sectie Organisatie en Leiding van de Faculteit der Economische Wetenschappen te Groningen.

1) A. F. G. Hanken en H. A. Reuver, *Inleiding tot de systeemleer*, Stenfert Kroese BV, Leiden, 1973, f. 24.

2) N. J. T. A. Kramer en J. de Smit, *Systeembenadering*, Stenfert Kroese BV, Leiden, 1974, 142 blz., f. 19,75.

3) D. Keuning, *Algemene systeemtheorie, systeembenadering en organisatie*, Stenfert Kroese BV, Leiden, 1973, 203 blz., f. 34,50.

4) G. R. Eyzenga, *Systeem en Organisatie*, ongepubliceerde dissertatie, Groningen, 1974.

5) A. C. J. de Leeuw, *Systeemleer en organisatiekunde*, Stenfert Kroese BV, Leiden, 1974, 260 blz., f. 38,50.

dere elementen. De verzameling relaties tussen de elementen op een bepaald tijdstip wordt de structuur van het systeem genoemd. Essentieel voor de systeemconceptie is nu het benadrukken van de invloed van de relaties, en daarmee de structuur, op de uitkomsten van het systeem. Daarbij moet een systeem niet in eerste instantie worden opgevat als iets waarneembaars, maar als een denkinstrument.

Naast de relaties binnen het systeem zijn met name de relaties van het systeem met zijn omgeving essentieel. Systemen in een sociale context zijn meestal doelgericht. De doelen kunnen globaal gericht zijn op de „self control” van het systeem, op de „humanisering” van het systeem en op de omgeving van het systeem.

Binnen de systeemconceptie worden enkele theoretische begrippen onderscheiden, namelijk open en gesloten systemen en axiomatische c.q. mechanistische systeemconceptie en organistische systeemconceptie. De aanduiding open en gesloten slaat op het al dan niet aanwezig zijn van relaties met de omgeving terwijl over het onderscheid mechanistisch-organistisch een veelheid aan opvattingen aanwezig is.

De mechanistische conceptie heeft haar wortels in de regeltheorie en informatietheorie; is wiskundig van aard en deductief. De organistische conceptie heeft verwantschap met de biologie; is vaak verbaal en empirisch inductief. Essentiële aspecten zijn groei, evolutie, integratie en coördinatie; zie 1) blz. 17, 3) blz. 87, 4) blz. 43, 5) blz. 27.

Met de systeemconceptie tracht men een denkinstrument in handen te hebben, waarmee een gemeenschappelijke taal voor verschillende disciplines is te formuleren. Tevens kan het richtlijnen geven voor de methodologie van het bedrijven van onderzoek (zie voetnoot 2, blz. 15). De Leeuw voegt hier nog aan toe dat de systeemconceptie (door hem systeemleer genoemd) een heuristisch hulpmiddel is bij het formuleren van hypothesen en het interpreteren van getoetste hypothesen waaraan hij wel toevoegt: „De vraag in hoeverre de systeemoptiek nuttig is voor een empirische discipline zelf, laten we over aan de specifieke deskundigen” (zie voetnoot 5, blz. 59).

Systeemconceptie: Integratie van verschillende disciplines?

In een goed historisch overzicht laat Keuning 3) de systeemconceptie beginnen bij de bioloog en grondlegger van de systeemconceptie Von Bertalanffy. Deze stelde dat, omdat zich in de verschillende wetenschappen vergelijkbare problemen voordoen en omdat gebruik wordt gemaakt van vergelijkbare oplossingsstechnieken, het zinvol is na te

gaan in hoeverre er een aantal universele wetmatigheden voor alle wetenschappen zijn te vinden. De *structurele vergelijkbaarheid* van de verschillende disciplines staat hierbij voorop.

Door Boulding wordt dit enigszins genuanceerd door te stellen dat de systeemconceptie gezien moet worden in het perspectief van gestructureerde wetenschapsontwikkeling en daarbij kan dienen om *hiaten in theoretische constructies* in bepaalde disciplines op te sporen; de systeemconceptie kan dan een bijdrage leveren in de oplossing van het *communicatieprobleem* tussen verschillende disciplines. In tegenstelling tot Von Bertalanffy, die eenheid van wetenschappen voor ogen had, is in deze laatste opvatting de systeemconceptie complementair ten opzichte van de bestaande disciplines en heeft volgens De Leeuw (voetnoot 5, blz. 61) als (aparte) discipline de opgave: „Koördinatie van wetenschappelijke deelactiviteiten”. Van belang is nu in hoeverre deze coördinatie ontwikkeld dient te worden door uit te gaan van de bestaande disciplines of vanuit een eigen gezichtspunt. Volgens Keuning heeft dat deel van de systeemconceptie dat zich met deze coördinatie bezighoudt (door hem de algemene systeemwetenschap genoemd) een eigen kenobject en een ervaringsobject. Het kenobject is dan het bestuderen van algemene gezichtspunten met als ervaringsobjecten de afzonderlijke wetenschappen, onder de veronderstelling dat de overeenkomsten groter zijn dan de verschillen (voetnoot 3, blz. 28, 29). De systeemconceptie wordt daarmee een *empirische* wetenschap.

De Leeuw bestrijdt dit door op te merken dat „de integratie van theorieën, methodologisch beschouwd, niet moet worden benaderd door uitgaande van deeltheorieën door middel van kruishypothesen 6) een integrale theorie te ontwerpen. Het gaat er veeleer om ook hier te streven naar een *deductief* georiënteerde strategie, waarbij de cyclus: nieuw gezichtspunt herinterpretatie van deeltheorieën en integratie voortdurend wordt doorlopen” (voetnoot 5, blz. 50).

Dit deductieve standpunt, ontleend aan Ashby 7), wordt ook gedeeld door Hanken en Reuver 1) en Kramer en De Smit 2). Het gehanteerde paradigma vanuit deze systeemconceptie vertoont sterke overeenkomsten met begrippen uit de cybernetica, regeltechniek, informatietheorie en de wiskunde. Deze benadering, die bekend staat als de *axiomatische* of *mathematische* systeemtheorie, tracht dan ook langs *niet-empirische* weg structurele vergelijkbaarheid van disciplines na te streven. Alle mogelijke systemen, al of niet in de werkelijkheid voorkomend, kunnen aldus worden beschouwd.

Een andere methode om structurele vergelijkbaarheid en/of complemen-

tariteit der wetenschappen na te streven is, door langs *empirische* weg een aantal probleemgebieden die in verschillende wetenschapsgebieden worden bestudeerd tot uitgangspunt te nemen. Zo kan bijv. worden gedacht aan het bevolkingsvraagstuk, het groei-verschijnsel, relatie organisme en omgeving en de uitwisseling van informatie en communicatie. Ook kan men trachten empirische gebieden te rangschikken in een hiërarchie van systeemklassen, waarbij de kennis van systemen op een lager niveau het inzicht in verschijnselen, die op een hoger niveau worden bestudeerd, kan verrijken. Als criterium van de hiërarchie kan men bijv. nemen:

- de complexiteit van de structuur;
- de complexiteit van de beheersing;
- de complexiteit van de relaties van het systeem met zijn omgeving;
- de complexiteit van de organisatiegraad;
- soort causaliteitsrelaties: deterministisch, probabilistisch, teleologisch

Op basis van de complexiteit van de organisatiegraad geeft Boulding een indeling in de volgende systeemklassen: statistische systemen (skelet), eenvoudig dynamische systemen (uurwerk), cybernetische systemen (thermostaat), open zich zelf handhavende systemen (cel), genetisch sociale systemen (organisme), animale systemen (dier), menselijke systemen (mens), sociale systemen (organisatie) en transcendentale systemen (logica, ethiek).

Een *samengaan* van het empirische en deductieve standpunt wordt volgens Ackoff 8) gevonden in het operationeel onderzoek. Voor het oplossen van problemen is in de onderzoekfase een samenwerking tussen disciplines noodzakelijk. Vanuit de empirie worden de problemen het uitgangspunt terwijl in de oplossingsfase een aantal axiomatische technieken worden gebruikt. De discussie over de keuze tussen axiomatisch deductieve aanpak en de empirisch inductieve aanpak kan herleid worden tot een discussie over de abstractiemethode bij het afbeelden van empirische problemen vanuit methodologisch gezichtspunt. Bij de axiomatische benadering hanteert men de idealiserende abstractiemethode, terwijl bij de empirisch inductieve benadering de generaliserende abstractiemethode voor de hand ligt. Het voornaamste verschil tussen beide benaderingen ligt in de validatietoets van de afbeelding (model). Bij de idealiserende abstractie

6) Deze benadering wordt door J. Heynsdijk de cross disciplinaire benadering genoemd, zie *ESB*, 15 januari 1975, blz. 64.

7) W. R. Ashby, *An Introduction to cybernetics*, Londen, 1961.

8) R. L. Ackoff, *General systems theory and systems research in general systems*, Vol. VIII, 1963.

vindt validatie plaats via de voorstelling van het totale model. Als het model goed voorspelt, dan is het een goede afbeelding, zo kan dan worden gesteld. Bij de generaliserende abstractie is een extra toets opgenomen om een aantal enkelvoudige relaties uit het model te valideren. Tussen de gevalideerde enkelvoudige relaties worden dan aanvullende relaties gelegd, waarna vervolgens een toetsing vanuit het model afgeleide prognoses plaatsvindt.

Bij de generaliserende abstractie is aldus een extra waarborg geschapen met betrekking tot de validiteit van de afbeelding. Eyzenga gaat uitvoerig op deze methodologische problematiek in (voetnoot 4, blz. 1-22). Ter zijde merken we op dat hij bij de concrete toepassing van de systeemtheorie op het structureringvraagstuk van de organisatie toch kiest voor de axiomatische benadering, door het probleem in de vorm van gekoppelde kringen vanuit de regeltheorie en cybernetica te behandelen. Hiermee komt hij op één lijn met de aanpak van De Leeuw die als het centrale organisatieprobleem het besturingsprobleem ziet en dit ook vanuit de regeltheorie en de cybernetica behandelt. Het verschil tussen het besturingsprobleem en het structureringprobleem (formeel en informeel) lijkt ons semantisch, zodra volgens ons de beide benaderingen in elkaar te vertalen zouden moeten zijn.

De vanuit de systeemconceptie weer oploeiende discussie over het abstractieprobleem is voor sommigen 9) aanleiding de bijdrage van de systeemconceptie te plaatsen in een *methodologische* context. De systeemconceptie zou dan bij de afbeelding een speciale wijze van werken (generaliserende abstractie) voorstaan en in de oplossingsfase vooral gebruik maken van de simulatietechniek.

Naast de deductieve stroming, de empirische stroming en de methodologische stroming binnen de systeemconceptie die zich richt op de integratie van wetenschappen is er nog een vierde stroming te noemen, namelijk de *filosofische stroming*. Enkele bekende namen zijn Churchman 10) en Laszlo 11). Churchman vergelijkt de filosofische denkrichtingen van Leibnitz, Locke, Kant, Hegel en Singer met elkaar in algemene opzichten, met betrekking tot de afbeelding, het achterliggende informatiesysteem, de wijze waarop en de weg waarlangs men tracht verklaringen te geven en met betrekking tot de waarborgen die worden verschaft omtrent de validiteit van het resultaat. Hij gaat o.a. nader in op de „religie” van het bedrijven van onderzoek en de overeenkomsten tussen mythe en wetenschap.

Een andere benadering volgt Laszlo. Deze staat een samengaan van de empirische

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

**WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL
ROTTERDAM B.V.**

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Rochussenstraat 223, Rotterdam 3003
Tel. (010) 76 11 88

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11, toestel 31 15.

(I.M.)

rische wetenschappen met de filosofie voor. De empirische wetenschappen moeten de informatie aandragen om filosofische problemen op te lossen. De aanname die gedaan wordt, is dat er een algemene ordening in de natuur aanwezig is. Laszlo nu wil de filosofische richtingen van Plato (algemene begrippen en eigenschappen) via Aristoteles (categoriale denkschema's), de scholastische metafysica uit de Middeleeuwen, de moderne process filosofieën van Bergson, Merger en Whitehead doortrekken naar:

„The concept of enduring universals with transcendent processes within a non bifurcated, hierarchically differentiated realm of invariant systems, as the ultimate actualities of selfstructuring nature. Its data come from the empirical sciences; its problems from the history of philosophy; and its concepts form modern systems” (voetnoot 11, blz. 12).

Uit dit citaat blijkt duidelijk het (inductief) empirische standpunt van Laszlo met betrekking tot de systeemfilosofie. Daarbij staat hem isomorfie of structurele vergelijkbaarheid tussen de geesteswetenschappen en de natuurwetenschappen, beide onderdelen van de empirische wetenschap, voor ogen. Zo beschouwt hij het waardensysteem van Parson, de behoeftenclassificatie van Maslow en het superego-idee van Freud als onderdelen van een cognitief systeem, dat beschouwd kan worden als een:

„... dynamic ordered whole maintaining itself in steady states as well as evolving toward increasingly „informed” states (in both psychological and information theoretical senses of the word)”. De betekenis van de systeemfilosofie is: „... that it exhibits the isomorphy of an ontologically presuppositionless theory of „mind events” with an ontologically realist theory of „physical events” (voetnoot 11, blz. 138).

Conclusie

Confronteren we bovenstaande beschouwingwijzen met de indeling van de wetenschappen in deductieve wetenschappen (wiskunde, logica), empirische wetenschappen (natuurwetenschappen

zoals natuurkunde, biologie, scheikunde enz. en geesteswetenschappen zoals sociologie, psychologie, economie enz.) en de interdisciplinaire wetenschappen (methodologie, wijsbegeerte), dan pretendeert de systeemconceptie op alle markten thuis te zijn. De Leeuw, Hanken en Reuver en voor een deel Eyzenga plaatsen de systeemconceptie als onderdeel van de deductieve wetenschappen (*systeemconceptie* = *deductieve discipline*), Keuning als onderdeel van de empirische wetenschappen en wel met name van de geesteswetenschappen (*systeemconceptie* = „*cross discipline*”), Terwijl Churchman en voor een deel Eyzenga en Bosman de systeemconceptie als onderdeel van de interdisciplinaire wetenschappen zien (*systeemconceptie* = *interdiscipline*). Laszlo ziet de systeemconceptie als een overkoepeling van de empirische en interdisciplinaire wetenschappen (*systeemconceptie* = *superdiscipline*).

Kenmerkend is dat het taalgebruik en het begrippenapparaat bij deze drie opvattingen niet uniform is. Terminologische spraakverwarring binnen de systeemconceptie is hier dan ook een gevolg van en overheerst vaak de discussie over de zinvolheid van de systeemconceptie. Zie voor een overzicht van gehanteerde begrippen De Leeuw, hfdst. 5⁹⁾, Hanken en Reuver, hfdst. 1 + 2¹⁾ en in verband met slordigheden in mindere mate naar Kramer en De Smit 2).

In het volgende artikel trachten we de systeemconceptie toe te spitsen op organisatieproblemen.

M. Geersing

9) Zie bijv. A. Bosman, Systemen en methodologie, *Informatie*, jrg. 16 juli/augustus 1974.

10) C. W. Churchman, *The design of inquiring systems: basic concepts of systems and organizations*, New York, 1971.

11) E. Laszlo, *Introduction to systems philosophy: toward a new paradigm of contemporary thought*, Londen, 1972.

Boeken nieuws

L. Phipps: Applied consumption analysis. EEM, Amsterdam, 1974, 279 blz., f. 50 (gebonden), f. 35 (paperback).

In de serie „Advanced Textbooks in Economics” verscheen eind 1974 een uitstekend boek van Louis Phipps, een zuiderbuur, verbonden aan het bekende „Center for Operations Research and Econometrics” (CORE) in Leuven in België. Met plezier wil ik voor diegenen die dit boek nog niet kennen een en ander over opzet en inhoud ervan vertellen.

Het onderwerp van het boek is de micro-economische theorie en empirie van het consumentengedrag. Phipps heeft zich doelbewust niet willen beperken tot een puur theoretische verhandeling, evenmin tot een puur econometrische uiteenzetting over het schatten en toetsen van vraagstelsels; het is zijn bedoeling een synthese van deze twee benaderingen te presenteren. Hij is hier mijns inziens goed in geslaagd. Alhoewel de theorie waarschijnlijk zijn voorkeur geniet (het boek bevat veel origineel werk op het gebied van de vraagtheorie), proef je overal de drang tot beschrijven (en voorspellen) van wat werkelijk gebeurt. De empirie komt dan ook ruimschoots aan zijn trekken; de meeste theoretische constructies worden aan de hand van Belgische of Amerikaanse data getoetst. Het is vooral de voortdurende wisselwerking tussen theorie en praktijk die dit boek zo lezenswaardig maakt. Daarnaast is Phipps' stijl erg soepel; afgezien van een paar minder gelukkige passages is het een rustige en grondige presentatie waarbij de vele opgaven voor de noodzakelijke adempauzes zorgdragen.

Het boek heet een „advanced textbook”; veel onderzoekers zullen het echter in de eerste plaats ervaren als een plezierig overzicht van de traditionele consumenten-vraagtheorie en de empirie, alsmede van de meest recente ontwikkelingen in dit vakgebied. Als leerboek is het mijns inziens geschikt voor een doctoraal keuzevak; vooral het tweede deel gaat te ver in op recente ontwikkelingen om als basis-leerstof te dienen. Matrixalgebra is in dit tweede deel gemeengoed (echter niet in het eerste deel) en in het laatste hoofdstuk komt kennis van „optimal-control-theory” zeker van pas. Hiermee is het benodigde „speciaalgereedschap” wel genoemd, want voor de rest kan de lezer met elementaire algebra volstaan.

Over de inhoud het volgende. Het eerste deel bevat een afgerond overzicht

van de theorie en de empirie van het consumentengedrag. Het maximeren van de nutsfunctie, de hieruit resulterende algemene restricties op de vraagvergelijkingen (homogeniteit, Slutsky-condities enz.) en de gevolgen van eventuele bijzondere restricties op de nutsfunctie (additiviteit, separabiliteit enz.) passeren de revue. Dit stuk is behoorlijk grondig en toch uiterst leesbaar. Deel 1 wordt afgesloten met een hoofdstuk over empirische implicaties en een hoofdstuk over prijsindices. In het eerstgenoemde hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de analyse van budget-studies en aan tijdreeksanalyse (een paar trefwoorden: Engel-curves, additieve nutsfunctie en linear expenditure system).

Het tweede deel, genaamd „Dynamics”, gaat in op recente ontwikkelingen; uitgangspunt is het werk van Houthakker en Taylor (*Consumer demand in the United States*, 2e herziene druk, Harvard, 1970) en van Phipps zelf. Gepoogd wordt de vraagvergelijkingen te dynamiseren door smaakveranderingen, gewoontevorming en voorraadvorming in het model op te nemen. Het uitgangspunt is het volgende: de preferenties van de consument worden onder andere bepaald door z.g. „stocks”, voorraden. Deze „stocks” kunnen een fysieke voorraad (bijv. 5 pakken suiker) dan wel een psychische „voorraad” (bijv. de gewoonte om 20 sigaretten per dag te roken) voorstellen. Iedere „stock” wordt minder door „afschrijvingen” en neemt toe met nieuwe aankopen. Gewoontevorming wordt nu beschreven door een positieve aankoopimpuls als gevolg van een psychische „stock”. Een grote voorraad van fysiek karakter (denk aan de suiker) kan daarentegen een negatieve invloed op het koopgedrag hebben. De dynamisering van bestaande vraagstelsels (bijv. het linear expenditure system) is door introductie van bovengenoemde „stocks” eenvoudig te verwezenlijken en de winst aan betekenis is verrassend. Deel 2 is wederom rijk voorzien van empirische studies. Persoonlijk geloof ik dat deze dynamisering een van de belangrijkste bijdragen van de laatste jaren aan de vraagtheorie is.

De laatste twee hoofdstukken van deel 2 („Dynamic cost-of-living-indices” en „An intertemporal approach”)

vind ik wat minder geslaagd. Hier treffen we de onderzoeker Phipps nog in zijn overall aan: vooral het laatste hoofdstuk heeft te veel het karakter van een research-rapport van een nog niet afgeronde studie om in een leerboek een plaats te krijgen. Jammer vind ik ook dat de grondige, doch wat te korte, inleiding over intertemporele nutsfuncties zo gauw moet plaatsmaken voor Phipps' eigen bevindingen (hoe interessant dan ook!). Een wat rustiger en uitgebreidere inleiding en wat meer aandacht voor de traditionele intertemporele aanpak waren in dit leerboek op zijn plaats geweest.

Mijn conclusie zal duidelijk zijn. Ik vind dit een uitstekend boek; het geeft een plezierig overzicht van de traditionele theorie, alsmede van de meest recente ontwikkelingen. Als leerboek is het hier en daar te geavanceerd om als basis-leerstof te gelden; voor een doctoraal keuzevak kan ik dit boek, zoals gezegd, echter van harte aanbevelen.

W. J. Keller

CBS: Draadindustrie, fabrieken van stampwerk uit stafmateriaal en aanverwante bedrijven 1972. Staatsuitgeverij, Den Haag, 1975, 22 blz., f. 5.

Produktiestatistiek van de in de titel genoemde bedrijfstakken over 1972.

CBS: Regionaal economische indicatoren 1970. Staatsuitgeverij, Den Haag, 1975, 92 blz., f. 13,50.

Bevat statistische gegevens over produktie, verbruik, regionaal produkt, investeringen en arbeidsvolume voor een 43-tal gebieden (de z.g. COROP-gebieden).

CBS: Statistiek der rijksfinanciën. Staatsuitgeverij, Den Haag, 1975, 155 blz., f. 20.

CBS: Speur- en ontwikkelingswerk in Nederland 1972. Staatsuitgeverij, Den Haag, 1975, 31 blz., f. 6.

CBS: Winststatistiek van naamloze vennootschappen en overige rechtspersoonlijkheid bezittende ondernemingen 1970; grotere ondernemingen. Staatsuitgeverij, Den Haag, 1974, 43 blz., f. 7.

Geeft de fiscaal berekende winsten over 1970 van ca. 4.000 grotere ondernemingen.

Negative income tax. OECD, Parijs, 1974, 56 blz., \$ 2,50.

Rapport van het secretariaat van de Taxation Division, Financial and Fiscal Affairs Directorate van de OECD over de coördinatie van de belastingen en de sociale welzijnspolitiek in de OECD-landen.